The Collection of Hindu Law Texts.

Vol. XIX.

THE NÎTI MAYÛKHA

(*Sanskrit Text*)

A TREATISE ON
RULES OF POLITY

BY

BHATTA NÎLAKANṬHA

EDITED BY

J R. GHARPURE, B A, LL B, (Honours in

Pleader, High Court,

Fellow of the University of Bombay,
Principal Law College, Poona

First Edition.

1925.

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः १९)

॥ श्री. ॥

भट्टनीलकण्ठकृतभगवन्तभास्करे

नीतिमयूखः

(पञ्चमः)

स च

जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, बी ए., एल्एल् बी.,
हायकोर्ट वकील, विश्वविद्यालयसदस्यः—मुंबई,

पुण्यपत्तनस्थव्यवहाराश्रमे मुख्याध्यापक ।

इत्यनेन संशोधितः प्रकाशितश्च ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८४६, क्रिस्ताब्दाः १९२५.

मोहमय्या ' मुबईवैभव ' मुद्रणालये ' चिंतामण सखाराम देवळे ' इत्यनेन मुद्रित ,
' जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, हायकोर्ट–वकील ' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

उपोद्घातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालायां अयं कोनत्रिंशो ग्रन्थः प्रकाश्यते । श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिनिबन्धा बहवः प्रमाणग्रन्था सन्ति । तत्र बहुषु व्यवहारनिबन्धेषु सत्सु भट्ट-नीलकण्ठस्य मयूखा आर्यदेशस्य पश्चिमभूभागे विशेषतस्तत्र च श्रीपरशुरामक्षेत्रे गुर्जरदेशे त्वतीव प्रामाण्यतां गताः । राजशासनाधिकारिणोऽपि सामान्येन मिताक्षरामयूखावेव निर्णयेष्वाद्रियन्ते ।

तत्र भट्ट-नीलकण्ठस्थितिदेशकालबोधनाय श्रीकाशीक्षेत्रस्थविद्वच्छिरोमणि-'रानडे उपनामक-बालशास्त्री'-लिखितानुसारेण रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मण्डलीकैस्तद्वंशो वर्णितः । स च तथैवात्र वर्ण्यते ।

"पुरा किल दक्षिणदेशे पैठणाख्यग्रामे गोविन्दभट्टो नाम महाविद्वांस्तपस्वी ब्राह्मणपुङ्गव आसीत् । तत्पुत्रो रामेश्वरभट्टनामा श्रीकाशीक्षेत्रं वासार्थं जगाम । तत्र च श्रीराममन्त्रेण सुचिरं भगवन्तं श्रीरामचन्द्रमुपासाञ्चक्रे । परिणतावस्थायां तस्य नारायणभट्टनामा पुत्रो बभूव । स बाल्यप्रभृति शान्त्यादिगुणसम्पन्नो महातपस्वी चाभवत् । तदानीमेव यवनैः श्रीविश्वेश्वरप्रासाद उत्सादितः । ततश्च कियता कालेन सर्वस्मिन्भारतवर्षेऽनावृष्टिरजायत । तदा सार्वभौमयवनैर्भट्टनारायणो वृष्ट्यर्थं प्रार्थितः । ततो नारायणभट्टेनाहोरात्राभ्यन्तरे वृष्टिर्भविष्यतीति प्रतिज्ञातं तथैव सर्वपृथिव्यां देवो ववर्ष । तेन सर्वं जगन्ननन्द । सार्वभौमयवनेभ्यो नारायणभट्टेन श्रीविश्वेश्वरप्रासादनिर्माणानुमतिर्याचिता सापि तैर्दत्ता । तदा तेन महाप्रासादं निर्माय श्रीविश्वेश्वरः प्रतिष्ठापितः । तत्तस्य लोकोत्तरं ब्रह्मवर्चसमालोच्यास्तिकजनाः सर्वे परमभक्तिप्रेमगद्गदा बभूवुः सर्वैश्च जगद्गुरुरिति महापदवी दत्ता तत्कुलीनानां चाग्रपूजानियमो विहित इतीयं कथा श्रीकाशीक्षेत्रे सुप्रसिद्धा । नारायणभट्टस्य सर्वशास्त्रपारावारीणता त्रिस्थलीसेतुप्रयोगरत्नाद्यनेकग्रन्थनिर्मित्या जगत्प्रसिद्धा वर्तते । किञ्चाद्य यावत्तन्निर्मितग्रन्थैरेव श्रौतस्मार्तधर्मरक्षणं जातमित्यपि सुप्रसिद्धम् । वक्ष्यमाणवंशक्रमो नारायणभट्टपुत्ररामकृष्णभट्टकृतज्योतिष्टोमपद्धतिग्रन्थे स्पष्टं लिखितस्तस्येमौ श्लोकौ—

श्रीमद्दाक्षिणदेशेऽगस्त्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः ।
तत्सूनुः श्रीरामेश्वरभट्टोऽभूत्स सर्वविद्विख्यातः ॥ १ ॥
तत्पुत्रः श्रीनारायणभट्टो जयति सूर्यवद्भूमौ ।
तत्सूनू रामकृष्णभट्टो रामैकशरणतां यातः ॥ २ ॥

गोविन्दभट्टरामेश्वरभट्टाभ्यां निर्मिता ग्रन्थास्तज्जीवनसमयश्च साम्प्रतं यथार्थतया नोपलभ्यन्ते । नारायणभट्टस्थितिसमयस्तु साक्षात्तद्धस्तलिखितपुस्तकस्थेभ्योऽङ्केभ्योऽवगम्यते । तत्रैकस्मिन्पुस्तके विक्रमार्के संवत् १६२४ इत्यङ्का लिखिता । पुस्तकान्तरे च

ऋषिबाणाब्धिभूगण्ये शाके ज्येष्ठे सिते रवौ
चतुर्दश्यां विशाखासु ग्रन्थोऽन्तं समगादयम् ॥
भट्टरामेशपुत्रेण काशीपुर्यां यथामति ।
लिखितः सप्तमोऽध्यायो भाष्ये शबरसत्कृता ॥

इति श्लोकाभ्यामिमेऽङ्का (१४५७) दर्शिता । तस्यैव पुस्तकस्य द्वादशाध्यायसमाप्तिपत्रे संवत् १६१२ इत्यङ्का लिखिताः । नारायणभट्टस्य रामकृष्णभट्टशङ्करभट्टशर्माणौ महानिबन्धकारौ सकलशास्त्रपारीणौ द्वौ पुत्रावास्ताम् । तत्र रामकृष्णभट्टकृतग्रन्थेषु महाग्रन्थस्तन्त्रवार्तिकव्याख्या धर्मशास्त्रे तु जीवत्पितृकनिर्णयप्रभृतयो बहवो ग्रन्था सन्ति । शङ्करभट्टकृतग्रन्थेषु द्वैतनिर्णयाख्यो महाग्रन्थः सुप्रसिद्ध । मीमांसायामपि कानिचित्प्रकरणान्युपलभ्यन्ते । द्वैतनिर्णयारम्भश्लोकाभ्यामेतन्निर्णीयते । तौ श्लोकौ यथा—

मीमांसासरसीसरोजमकरन्दास्वादनैकव्रतो
हंसः स्वीययशःसिताद्वयमतेरासीद्गुरूणामिह ।
वाग्देव्यागतमत्सरा श्रियमयं नित्यानुरक्तो भजन्
नो मुञ्चन्निमुकर्क विजयते श्रीभट्टनारायणः ॥
विबुधानन्दसन्दोहहेतवे तत्तनूद्भवः ।
मीमांसाद्वैतसाम्राज्यनीतिज्ञो भट्टशङ्करः ॥

शङ्करभट्टस्य पुत्रौ द्वौ । नीलकण्ठभट्टो दामोदरभट्टश्च । तत्राद्यो महानिबन्धकारो दानमयूखादीनां द्वादशानां मयूखानां कर्ता । द्वितीयश्च द्वैतनिर्णयपरिशिष्टकार इति द्वैतनिर्णयस्यदत्ताप्रदानिकप्रकरणादवगम्यते । नीलकण्ठपुत्रः शङ्करभट्टस्तत्कृता व्रतार्कप्रभृतयो ग्रन्था द्वादशार्कान्तनामान उत्तमनिबन्धाः सन्ति । रामकृष्णभट्टस्य दिनकरभट्ट–कमलाकरभट्ट–लक्ष्मणभट्टाख्यास्त्रयः पुत्रा बभूवुस्तत्र दिनकरभट्टेन कृता उद्योतशान्तिसारादिग्रन्था प्रसिद्धा । दिनकरभट्टस्यैव क्वचिद्ग्रन्थे दिवाकरभट्ट इति नाम्ना व्यवहार । दिनकरभट्टस्य पुत्रो विश्वेश्वरभट्टस्तस्यैव गागाभट्ट इति नामान्तरम् । अनेन भट्टचिन्तामणिप्रभृतयो बहवो ग्रन्था कृता । कमलाकरभट्टस्य निर्णयसिन्धुप्रभृतयो ग्रन्था बहुतरमेव प्रसिद्धा मान्याश्च सन्ति । तस्य च स्थितिसमयो निर्णयसिन्धुग्रन्थस्यान्तिमश्लोकेन स्पष्टीभवति । स तथा—

वसुऋतुऋतुभूमिते (१६६८) गतेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।
तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति

कमलाकरस्य पुत्रोऽनन्तभट्टस्तेन श्रीरामकल्पद्रुमप्रभृतयः पद्धतिग्रन्था बहवः कृताः । लक्ष्मणभट्टनिर्मिता अप्याचाररत्नप्रभृतयो ग्रन्था प्रसिद्धा सन्ति । एवमग्रेऽप्यस्मिन्कुले महामहाविद्वांसस्तपस्विनः सत्पुरुषा उत्पन्नास्तेषामपि कीर्तिर्दिगन्तेषु विख्याताऽस्ति । तेषां प्रदर्शनाय वंशवृक्षो लिखितस्तत्र ये साम्प्रतं वर्तन्ते तेषां नामसु प्रथमं श्रीशब्दः प्रयुक्त. ॥ ”

गोविन्दभट्ट
रामेश्वरभट्ट
नारायणभट्ट
रामकृष्ण
शङ्कर
नीलकण्ठ
दामोदर
दिनकर
कमलाकर
लक्ष्मण
शङ्कर
रामभट्ट
१ गागाभट्ट
विश्वेश्वर
अनन्त
प्रभाकर
श्यामभट्ट
दामोदर
गोविन्द
रामकृष्ण
जगन्नाथ
रघुनाथ
दिवाकर
अनन्तराम
सखाराम
वासुदेव
नारायण
श्रीरामेश्वर
लालाभट्ट
रामेश्वर
हरभट्ट
बाळभट्ट
राजाराम
राम
गोपाळ
गोविन्द
लक्ष्मण
प्रभाकर
वैजनाथ
जगन्नाथ
विश्वनाथ
विश्वेश्वर
हरभट्ट
श्रीबाबाभट्ट
श्रीरामेश्वर
रामकृष्ण
नारायण
श्रीलक्ष्मण
जयराम
श्रीवैजनाथ
श्रीपुरुषोत्तम
श्रीगोपाल
श्रीछोटाभट्ट
श्रीनारायण
श्रीगोविन्द
श्रीगोपाळ
श्रीवीरेश्वर
दिनकर
कमलाकर
श्रीसखाराम
आत्माराम
वेणीराम
श्रीगङ्गाराम
श्रीकृष्ण
श्रीराम
श्रीकान्तानाथ
श्रीअनत
श्रीसीताराम
श्रीहरिराम
श्रीबाळभट

उपोद्घातः ।

अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कतया प्रेषितानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रकाश्यन्ते। तद्यथा

अ—डेक्कन कॉलेज संग्रहात्प्राप्त १३४ अनुक्रमाकेन चिह्नितम्

ब— ” ” १३५ ” ”

क— ” ” २९७ ” ”

घ— ” ” २३३ ” ”

ड— ” ” ८८ ” ”

ध— ” ” २९५ ” ”

न—सप्तपुरात् श्रीमद्बालाचार्यगजेन्द्रगडकर इत्येतै प्रेषित ।

र—मुंबई रॉयल एशिआटिक सोसायटीत प्राप्तम् ।

इ—आनन्दाश्रमसंग्रहादानीतम् । ३७१४ इत्यनुक्रमाकेन चिह्नितम् ।

य—श्री सरदारबिवलकर इत्येतेषां संग्रहात्प्राप्तम् १६१ ” ”

क्ष—फर्ग्युसन कॉलेज मंडलीकविभागात्प्राप्तम् ।

ज्ञ—श्री वाराणस्यां शिलायां मुद्रित ।

परमुपकृत नो यैरेतानि दत्तानीति शं ।

जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे

विषयानुक्रमणिका ।

विषयानुक्रमणिका ।

॥ अथ नीतिमयूखः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नम । श्रीहरिः शरणम् ।

देवर्षिरक्ष संधानामवाङ्मनसगोचरम् । प्रत्यक्षमपि तद्धाम सर्वदा समुपास्महे ॥ १ ॥
विरोधिमार्गद्वयदर्शनार्थं द्वेधा बभूवात्र परः पुमान्य ।
श्रीशंकरो भट्ट इहैकरूपो मीमांसकाद्वैतमरीचकार ॥ २ ॥
पितुःसौहित्यसंसिद्धिहेतुमुक्त्वाऽथ तत्सुत । नीलकंठः प्रकुरुते राजनीतिं नृपादृता ॥ ३ ॥ ५

तत्र राजशब्द. क्षत्रियमात्रे शक्तो न राज्ययोगिनि । अभिषेकोत्तरभाविराज्ययोगात् प्रागपि राजानमभिषिंचेदित्यादे शास्त्रीयप्रयोगस्य क्षत्रियमात्रेऽपि सद्भावादिति निरणायवेधुचाधि-करणे । तस्य च विधिवदभिषिक्तस्य प्रजापालन धर्म इत्याह मनु (७।२)
" ब्राह्म प्राप्तेन संस्कार क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्याय कर्तव्य परिरक्षणं ॥ "
ब्राह्मसंस्कारो ब्राह्मणै कृतोऽभिषेक' । अभिषेकविधिश्च विष्णुधर्मोत्तरे १०
" इति सभृतसभारो राज्ञ सावत्सरस्तत । कालेऽभिषेचन कुर्यात्त काल कथयामि ते ॥ "
सावत्सरो ज्योतिर्वित् । " मृते राज्ञि न कालस्य नियमोऽत्र विधीयते ॥
" तत्रास्य स्नपनं कार्यं विधिवत्तिलसर्षपै । घोषयित्वा जय चास्य सावत्सरपुरोहितौ " ॥
" अन्यासनोपविष्टस्य दर्शयेता जैन शनैः ॥
" स सात्वयित्वा तु जन मुक्त्वा बधनगारतत । अभय घोषयित्वा तु कालाकाक्षी ततो भवेत् ॥ " १५
अत्र यदा पूर्वराजनि मृतेऽन्योऽभिषिच्यते तदाऽसौ तिलसर्षपस्नानाायमयघोषाते कृतेऽन्यासनस्थ प्रजा पालयन्नभिषेककालमाकांक्षेत् । प्राप्तकाले चात्मानमभिषेचयेत् । यदा तु पूर्वराजनि जीवत्येव कारणांतरादन्योऽभिषिच्यते तदा कालप्रतीक्षांतमकृत्वा काल एवाभिषेक कार्यं । तमेव कालमाह
" नाभिषेच्यो नृपश्चैत्रे नाधिमासे च भार्गव । न प्रसुप्ते तथा विष्णौ विशेषात्प्रावृषि द्विज ॥ "
प्रावृषी विशेषतो निषेधोऽन्यतो तद्भिन्नविष्णुशयनकालाभ्यनुज्ञानार्थ । २०
" न च भौमदिने राम चतुर्थ्यां च तथैव च । नवम्या नाभिषेक्तव्यश्चतुर्दश्या च भार्गव ॥
" ध्रुवाणि वैष्णव शाक्र दस्रपुष्यौ तथैव च । नक्षत्राणि प्रशस्यंत भूमिपालाभिषेचने ॥ "
वैष्णव श्रवण । शाक्र ज्येष्ठा । दास्रमश्विनी ।

---

१ र–श्रीहरि, झ–श्रीहरिशरणम् टनईयरअछ–शरण, ब–नर्मदायै नम । शरणं देवर्षि० । २ एल–श्लोकत्रय क्ष–पुस्तके नास्ति । तत्र चतुर्दशश्लोका यथापूर्वं दत्ता । चतुर्दशम–श्लोकानन्तर ' तत्र राजशब्द ' इति प्रस्ताव । ३ अनरईकघयटकब–नं । ४ कब–इहेकरूपो । ५ कघअबनवयईट–सौहित्य । ६ ब सुना ब्रूते । ७ घअनटईय–शास्त्रप्रयोगस्य ८ कयअबनटईयघर–ब्राह्मसंस्कारो । ९ कघरअनवटय–तु, घब–तु । १० बनघय–स्नापन । ११ घअबनईटय–तै । १२ कपईयटर–ब्रन, प–जनै । १३ घबन–घोषान्ते न्यासनस्थ । १४ बन–कांक्षेत् । १५ अरई–प्रतीक्षणांतमकृत्वा, टय–क्षण प्रकृत्वा, नघ–क्षण, ब–क्षणा नमकृत्वा । १६ अबनकघटयई–प्रवृषो । १७ अबनघटयई–जय

" कार्या पौरदरी शाति. प्रागेवास्य पुरोधसा " । पौरदरी ऐंद्री । सा च वक्ष्यते
" प्राप्तेऽभिषेकदिवसे सोपवास. पुरोहित' । सितमाल्योपवीतश्च सर्वाभरणभूषित ॥
" वेदिमुल्लिख्य मत्रेण हुत्वा च विधिवत्तत । शर्मवर्मगण चैव तथा स्वस्त्ययनं गण ॥
" आयुष्यमभय चैव तथैव चापराजितम् " । एते पचगणा अग्रे वक्ष्यंते ।
५ " सपातवत कलश तथा कुर्याच्च काचनम् ।
" वन्हेर्दक्षिणपार्श्वस्थ श्वेतचदनभूषित । श्वेतानुलेपन स्रग्वी सर्वाभरणभूषितः ॥
" आसनस्थं सुख पश्येन्निमित्तानि हुताशने ।
" पश्येयुरन्ये च तथा नृसिहा दैवज्ञवाक्य निपुण च भूय ।
" सावत्सरस्याथ सदस्यमुख्यः सदस्यमुख्यस्य पुरोहितश्च ॥
१० " प्रदक्षिणावर्त्तशिखास्तदा जाबूनदप्रभ । रथौघमेघनिर्घोषो विधूमश्च हुताशनः ॥
" अनुलोमा' सुगधश्च स्वस्तिकाकारसन्निभ । वर्द्धमानाकृतिश्चैव नद्यावर्त्तनिभस्तथा ॥
स्वस्तिकं वर्द्धमान । नद्यावर्त्ता राजगृहभेदा ।
" प्रसन्नार्चिर्महाज्वाल स्फुलिगरहितो हि स । स्वाहावसाने ज्वलन स्वयदेवमुख हवि ॥
"यदा भुक्ते महाभाग तदा राज्ञा हित वदेत् । हविषश्च यदा वन्हौ न स्याच्छिमिशिमायित । "
१५ शब्दानुकरणमात्रमेतत् ।
" न व्रजेयुश्च मध्येन मार्जारमृगपक्षिण । पिपीलिकाश्च धर्मज्ञ तदा कुर्याज्जय नृपे ॥
" अगहारादिलाभे तु वन्हे राज्ञो जय वदेत् । तथैव च जय ब्रूयात्प्रस्तरस्याप्यदाहिनि ॥
" स्नान समारभेद्राज्ञो होमकाले पुरोहित । आदौ तु स्वेच्छया स्नात पुनर्ऋग्भिः समारभेत् ॥ "
ऋच प्रयोगे वक्ष्यते । पुनर्मृद्भिरिति क्वचित्पाठ ।
२० " पर्वताग्रमृदा तावन्मूर्द्धान शोधयेन्नृपः । वल्मीकाग्रमृदा कर्णौ वदन केशवालयात् ॥
" इन्द्रालयमृदा ग्रीवा हृदय तु नृपाजिरात् । करिदतो मृतमृदा दक्षिण तु तथा भुज ॥
" सरोमृदा तथा पृष्ठ उदर सगमान्मृदा । नदीकूलद्वयमृदा पार्श्वौ सशोधयेत्तथा ॥
" वेश्याद्वारमृदा राज्ञ कटिशौच विधीयते । यज्ञस्थानात्तथैवोरू गोस्थानाज्जानुनी तथा ॥
" अश्वस्थानात्तथा जघ राज्ञ मशोधयेद् बुध । रथचक्रोद्धृतमृदा तथैव चरणद्वय ॥
२५ तथैव च करद्वयमिति क्वचित्पाठ । ' मृत्पूत स्नपनीय. स्यात्पचगव्यजलेन तु ।
" ततो भद्रासनगत मुख्यामात्यचतुष्टय । बलप्रधान भूपालमभिषिचेद्यथाविधि ।
" पूर्वतो हेमकुभेन घृतपूर्णेन वाडव "॥ वाडवो विप्र । " दक्षिणे क्षीरपूर्णेन रौप्यकुभेन क्षत्रिय "॥
" दध्ना च ताम्रकुभेन वैश्य पश्चिमतो द्विज । माहेयेन जलेनोदक् शूद्रामात्योऽभिषेचयेत् ॥
माहेय गोशृगपुच्छसबधि ।
३० " ततोऽभिषेक नृपत बव्हृचप्रवरो द्विज । कौबेर्यां मधुना राम छदोगोऽथ कुशोदकैः ॥
" सपातवत कलश तथाहृत्य पुरोहित । विधाय वन्हिरक्षा तु सदस्येषु यथाविधि ॥

---

१ बनघरअ-सपातवत । २ करअइयट-स्था, घ-ञ-न-स्थो । ३क्ष-श्च टयअञनघक-सदास्य मुख्या पुरोहितश्च, ई-सदास्यमुख्याश्च पुरोहितश्च । ४ अकघईय-हित, वनईटय हित । ५ ब-न-गा, घरअटय -गाथा । ६ कमअरन-इ-क्ष-र-प्यदाहिनि । ७ ई-माहियेन । ८ कघअवटय-हृत्य ।

वन्हि रक्षध्वमिति प्रैष्येत्यर्थ. ।
" राजसूयाभिषेके तु ये मन्त्राः परिकीर्तिताः । तैस्तु दद्यान्महाभाग ब्राह्मणानां स्वरेण तु ॥
ते च मंत्रा प्रयोगे ज्ञेयाः ।
" तत पुरोहितो गच्छेद्वेदिमूल तदैव तु । विभूषित तु राजान संस्थित भद्र आसने ॥ "
भद्रासनलक्षण देवीपुराणे ५
" हैम च राजत ताम्र क्षीरिवृक्षमय च वा । भद्रासन च कर्तव्य सार्द्धहस्तसमुच्छ्रितम् ॥
" सपादहस्तमान च राज्ञो माडलिकातरात् ॥ "

वराहसहितायां
" त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो हस्त पादाधिकोर्द्धयुक्तश्च । माडलिकानंतरजित्समस्तराज्यार्थिना शुभद् ॥ "

विष्णुधर्मोत्तरे १०
" शतच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्णेन यथाविधि । अभिषिचेत धर्मज्ञ. सम्यग्वेदविशारद ॥
" या ओषधीरोषधिभि श्रुताभि. सुसमाहित । रथे तिष्ठति गधैश्च आब्रह्मन् ब्राह्मणेति च ॥
" बीजै पुष्पैस्तथासीनं रामपुष्पवतीति च । तेनैव चैव मत्रेण फलैस्तमभिषेचयेत् ॥
" आशु शिशान इत्येव सर्वरत्नैश्च भार्गव । ये देवा' पुरः सदेति कुशाद्भि परिमार्जयेत् ॥
" ऋग्वेदविततो राज्ञो रोचनया यथाविधि । मूर्द्धान च तथा कठ गधद्वारेति संस्पृशेत् ॥ १५
" ततो ब्राह्मणमुख्याश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा । शूद्राश्चावरमुख्याश्च नानातीर्थसमुद्भवै ॥
" नादेयै सारसै कौपैर्नानाकलशसस्थितै' । चतु सागरजैर्लाभाद्लाभे द्विजकल्पितै ॥
" गगायमुनयोश्चैव निर्झरैश्च तथाऽद्रिजे । छत्रपाणिर्भवेत्कश्चित्केचिच्चामरपाणय. ॥
" अमात्यमुख्यास्तत्काल केचिद्वेत्रधरास्तथा ॥
" शखभेरीनिनादेन बदिना निस्वनेन च । गीतवादित्रघोषेण द्विजकोलाहलेन च ॥ २०
" राजानमभिषिचेयु. समेत्य सहिता जनाः । सर्वलोकाभिषिक्तस्य समिश्रजलसयुतं ॥
" सर्वौषधियुत पुण्य सर्वगधयुत तथा । रत्नबीजसमायुक्त फलपुष्पसमन्वित ॥
" पूजितं सितमूत्रेण वेष्टितंग्रीवमेव च । श्वेतवस्त्रावकीतश्च संवीत शुचिभूषित ॥ "
वस्त्रावकर्तश्चेति कचित्पाठ । बिल्वपत्रकुद्दादिपुष्पकमलाद्याकारतया कर्तितवस्त्रैरिति तदर्थ ॥
" क्षीरवृक्षलतान्तस्त सुदृढ काचन नव । आदाय कलश राज्ञ स्वय सावत्सरस्तदा । २५
" मत्रावसाने कलश दद्याद्भृगुकुलोद्वह " । मत्रा अशीत्युत्तर शत वक्ष्यते सुरास्त्वामित्याद्या' ।
दद्याद्भिषिचेत् ।
" तत पश्येन्मुख राजा दर्पण वाऽथ सर्पिषि । सोष्णीष सितवस्त्रश्च मगलालभन तत ॥
" तत सपूजयेद्विष्णु ब्राह्मणाश्च समर्चयेत । राजा द्वौ चार्चयेत्तत्र सावत्सरपुरोहितौ ॥
" मधुपर्केण धर्मज्ञस्ततस्तस्य स दैववित् । पट्टबध प्रकुर्वीत ततस्तस्य च बधनम् ॥" ३०

पट्टलक्षण तु देवीपुराणे
" सर्वस्नानमलकार रोचनाढ्य च पट्टक । वृद्ध्या ह्यगुलमगुल्याषड्त्रिंशद्गुलावधि ॥

---

१ अवकघनर-सान; झ-सीम । २ अघखनरई-समेयु । ३ अखजघरटम-वेष्टितं । ४ झ-कीं रघ-वकाश्चैव, हट-वकाश्चैव । ५ घन षड्विंशदगुला ।

" वृत्त वा चतुरस्र वा पद्मकत्रिकगर्भित । वत्सेशपद्ममत्स्येभगोस्वस्तिकविनायकै ॥
"श्रीश्रीवृक्षवराहेण स्वामिदेवीशुमान्वितम्" अष्टागुल । सप्तागुल एकागुल्या सहितमष्टागुलमित्यर्थः।

तत आषट्त्रिंशदगुल सप्तसप्तागुलवृद्धिर्वा तेनाष्टौ पञ्चदश द्वाविंशतिरेकोनत्रिंशत्षट्त्रिंश-दगुलानि दैर्घ्यं । दैर्घ्यार्द्धेन मध्ये विस्तारः । तदर्द्धेनान्तयोः । स च वृत्तायतश्चतुरस्रायतो वा ।
५ पद्मत्रिक पद्मत्रय । वत्स श्रीवत्स । ईश शिव । इभगोवृषदेहं गजमुखं । वराहेभोऽप्येव ।
केवलयोर्गजवृषयोर्विश्वकर्मणा निषेधात् । वाराह्यामपि मध्यविस्तारमुक्त्वा
" सर्वे द्विगुणायामा मध्यादर्द्धेन पार्श्वविस्तारा । सर्वे विशुद्धकाचनविनिर्मिता श्रेयसो वृद्ध्यै ॥
" पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजराजमहिष्यो[1] एकशिख' सैन्यपते' प्रसादपट्टो विनाशिखया ॥

विश्वकर्माऽपि

१० " व्याघ्रव्यालगजा सिंहा अश्वोष्ट्रौ महिषो वृष । भूषणेषु त्यजेदष्टौ यदीच्छेद्दीर्घजीवित ॥
" वनेचरा जलचरा' कृमिकीटपतगका । न तानाभरणे कुर्याद्यदीच्छेज्जीवित चिर ॥ "
एव पट्टबधानतर कार्यमुक्त विष्णुधर्मोत्तरे
" तत. स बद्धमुकुट काले पूर्वं मयोदिते । परार्द्ध्यास्तरणोपेते मचे बद्धोत्तरच्छदे ॥
" ध्रुवा द्यौरिति मत्रेण सोपवेश्य' पुरोधसा । वृषस्य वृषदंशस्य द्वीपिनश्च मृगूद्वह ॥
१५ " तेषामुपरि सिंहस्य व्याघ्रस्य च तत पर " । वृषदशो मार्जार । द्वीपी द्वीपातरगतो व्याघ्र
इति तातचरणा । तरक्षुरिति केचित् । " तत्रोपविष्टस्य तदा प्रतीहार प्रदर्शयेत् ॥
" अमात्याश्च तत पौरान्नैगमाश्चापणेश्वरान् । तथा प्रकृतयश्चान्या यथावदनुपूर्वश ॥
" ततोऽप्रहारवस्त्रेभतुरंगकनकोत्तमै । गोजाविगृहदानैश्च सावत्सरपुरोहितौ ॥
" पूजयित्वा तत पश्चात्पूजयेद्ब्राह्मणत्रयं । अनेनैव विधानेन येन राजाऽभिषेचित ॥
२० " तत सदस्यान्सपूज्य सावत्सरपुरोधस । ततो ब्राह्मणमुख्याना पूजन तु समाचरेत् ॥
" गोवस्त्रतिलरूप्यान्नफलकाचनगोरसै । मोदकै श्वेतपुष्पैश्च महादानैश्च सुव्रत ॥
" मगलालभन कृत्वा गृहीत्वा सशर धनु । वन्हिं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य तथा गुरून् ॥
" पृष्ठतो वृषमालभ्य गा सवत्सा च पार्थिव । पूजयित्वा तु तुरग मंत्रित चाभिषेचित ॥
" तमारुह्य ततो नाग पूजयेच्चाभिषेचित । मत्रितं दक्षिणे कर्णे स्वयं दैवविदा ततः ॥
२५ " आरुह्य राजमार्गेण स्वपुरं तु परिभ्रमेत् । मुख्यामात्यै ससामतै सावत्सरपुरोहितै ॥
" सहित कुजरारूढैरभिगच्छेच्च देवता । तासा सपूजन कृत्वा नगर याति वेष्टित ॥
" प्रविश्यातर्गृह राजा प्रहृष्टनरवाहन । दानमानादिसत्कारैर्गृह्णीयात्प्रकृतीस्तत ॥
" सपूजितास्ताश्च विसर्जयित्वा गृहे स्वके स्यान्मुदितो महात्मा ।
" विधानमेतत्समवाप्य राजा कृत्स्ना तु धात्रीं वशग विदध्यादिति " ॥

३० सक्षेपस्तु *गोपथब्राह्मणे* " अथ राज्ञोऽभिषेकविधिं व्याख्यास्यामो बिल्वप्रभृती न्सभारान्सभृत्य षोडश कलशान् षोडश बिल्वानि वल्मीकस्य च मृत्तिका सर्वान्न सर्वरसान्सर्व-बीजानि । तत्र चत्वारः सौवर्णाश्चत्वारो राजताश्चत्वारस्ताम्राश्चत्वारो मृन्मयास्तान् ह्रदे सरसि वोर्ध्व-स्रुतो नामैनाम इत्युदकेन पूरयित्वा वेदिपृष्ठे संस्थाप्य कुभे बिल्वमेकैक दद्यात्सर्वान्न सर्व-

---

१ ह्-जग । २ अत प. घ-पुस्तकारम्भ (५ पृष्ठात्) । ३ झ-पार्थिव ४ घकखबदट्य-दैवविदा

रसान्सर्वबीजानि च प्रक्षिप्योभयैरपराजितैरायुष्यैः स्वस्त्ययनैः सौवर्णेषु सपातान्सम्पात्यै सं-
सिक्तीयैश्च राजतेषु भैषज्यैर्हरहोमुचैस्ताम्रेषु सवेशसवर्ग्याभ्यातातीयैः प्राणसूक्तेन च मृन्मयेषु
ततस्तान् कलशान् गृहीत्वा स्तौत्रियैः पवित्रियैरभिष्टुत्यै राजानमभिषिञ्चेत् । भूमिमिंद्रिय च वर्द्धय
क्षत्रिय म इति सिंहासनमारूढमभिमन्त्रयेत् । एवमभिषिक्तस्तु रसान्प्राश्नीयाद्विप्रेभ्यश्च दद्याद्गो-
सहस्र सदस्येभ्य कर्त्रे ग्रामवर विपुल यशः प्राप्नोति भुक्ते धरा जितशत्रु सदा भवेदिति " ॥ ५
अत्र तडुलादि यदुप्त न प्ररोहति । बीजं प्ररोहार्हं व्रीह्यादि । ऊर्ध्वं स्रुक् मुखं येषा ते ऊर्ध्वस्रुत ।
नामैनाम अभयापराजिताद्या मन्त्रा प्रयोगे वक्ष्यन्ते । अत्र बहुवचने त्रयस्त्रयो ग्राह्या॰ कपिंजल-
न्यायात् । संवर्त्तसवेशप्राणसूक्तेष्वेकैक एवेति तातचरणा ।

अथ प्रयोगः

तत्र यदा पूर्वराजनि मृतेऽन्योऽभिषिच्यते तदा सांवत्सरपुरोहितौ त नित्यस्नानप्रकारेण १०
तिलसर्षपै सस्नाप्य राष्ट्रेऽथ राजेति तस्य जयमुद्घोष्य पूर्वराजासनादासनातर उपवेश्य मन्त्र्यादिकं
नगरजनाश्च दर्शयेता । राजा च तान्सत्कृत्य कारागृहनिगडबद्धान् मुक्त्वाऽभय दत्वा तदासनस्थ
एव राज्य कुर्वन्काल प्रतीक्षेत । प्राप्ते चाभिषेककाले आत्मानमभिषेचयेत् ।

पूर्वस्मिन्राजनि जीवति कारणातरेणान्याभिषेके तु न कालप्रतीक्षातो विधि । किं त्वभिषेक-
कालेऽभिषेक एव । अभिषेकदिनात्पूर्वमेव कस्मिश्चिच्छुभदिने पुरोधा ऐन्द्रीं शाति कुर्यात् । सा चैव । १५

अथैन्द्री शाति

पुरोधा सुदिने मासपक्षाद्युल्लिख्य करिष्यमाणराज्याभिषेकाङ्गतया ऐन्द्रीशाति करिष्य इति सकल्प्य
गणेशपूजास्वस्तिवाचनार्त्विग्वरणानि कुडलागुलीयकवासआदिभिस्तत्पूजा च कुर्यात् । तत॰
अव्यसश्च व्यवसश्च विलबिष्यामि मायया । ताभ्यामुद्धृत्य वेदमथ कर्माणि कृण्महे । प्रयच्छ
परशु त्वरया हराेष महिष त इति दात्र गृण्हाति[6] । ओषधीईातपर्वामिति मूलादुपरि बर्हिर्लुनाति । २०
ॐ ग्रीष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमत शिशिरो वसत । ऋतवस्तविहिताहायनीरहोरात्रे
पृथिवी नो दुहानामिति भुवमुपस्थाय । विमिमीष्व पयस्वतीं घृताचीं देवान्य धनुरपस्पृगेषा ।
इन्द्र सोमे पितुरक्षेम। अग्नि प्रस्तौतु विमृधानुदस्वेति द्वादशागुला शमीसमिधमनुमन्त्रयते ।
अथ वेदिः । सा च—षट्समिदायता पर्वपश्चिमयो । पश्चिमदिशि चतुःसमिद्विस्तारा पूर्व-
पश्चिमयो प्रत्येक समिद्द्वय त्यक्त्वा मध्यभागे दक्षिणोत्तरयो प्रत्येकमर्द्धसमित्त्यागेन २५
समित्त्रयविस्ताराग्रे सनमनक्रमेण सार्द्धसमित्त्रयविस्तारा । तन्मध्ये पश्चिमत समित्त्रयं
पूर्वतः समिन्मात्र त्यक्त्वा समिद्द्वयचतुरस्रा उत्तरवेदिः । सा च कुडात्मिका स्थण्डिलात्मिका
वा । उत्तरवेदित॰ प्राच्या दक्षिणोत्तरयोश्च वेदितोर्द्धसमिन्मितैव भूमिस्तिष्ठति । तत
ईशानकोणात्प्रदक्षिणक्रमेण वालुकया तूष्णीं महावेदि सीमरेखा कुर्यात् । तत 'ॐ बृहस्पते

---

१ ह्र भैषज्यैः । २ रई घुयैः, कघनवदयट—दुयै । ३ कघवटयअनरई—तत्र । ४ कघख-
अवयरईक्षटघ—पूर्वमेकस्मिञ्छुभदिने । ५ अवकघमर—द्रां । ६ ख—मि । ७ ह्र—धा ।

परिगृह्णाण वेदिं सुगावो देवा सदनानि सतु । अस्या बर्हिं प्रथता साध्वतरबर्हिष्मान पृथिवी देवी देव्यस्तु ' इति रेखा त्रिरनुमन्त्रयेत् । तत प्रथम महावेदिमध्ये । ' ग्रीष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमतः शिशिरो वसत । ऋतवस्ते विहायनीरहोरात्रे पृथिवि नो दुहाना । यत्ते भूमे विखनामि क्षिप्र तदपि रोहतु । मा ते मर्मविमृग्वरिमा ते हृदयमर्पिष ' इति भूमिखनन । तत
५ ' ॐ यत्त ऊन तत्त आपूरयाति प्रजापति प्रथमजा ऋतस्येति ' खनितपूरण । तत ' ॐ त्वमस्या वपनीजनानामदितिः कामदुघापप्रथानेति ' वालुकाभिर्महावेदिं पूरयति । पुन कुद्दालिका स्थण्डिलात्मिका वोत्तरवेदिं परिमाय पूर्ववद्रेखा कृत्वा ' बृहस्पते परिगृह्णाणेति ' मन्त्रेण त्रीन्वारान्स-स्पृश्य पूर्ववदनुमन्त्रयेत् । ततः ' असबाध बध्यतो मानवाना यस्या उद्वत प्रवत सम बहु नानावीर्या ओषधीर्या बिभर्त्ति पृथिवी न प्रथता राध्यता नः' इत्युत्तरवेद्या वालुका विस्तारयति ।
१० ततो ' यस्याश्चतस्र प्रदिश पृथिव्या यस्यामन्न कृष्टय सबभूवु । या बिभर्ति बहुधा प्राणदेजत्सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधात्विति ' वालुकाभिर्वेदिं चतुरस्रा करोति । ततो ' देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्या प्रसूत प्रशिष्वा परिगृह्णामी'त्यनेन लेखनीं गृह्णाति । ततः ' इन्द्र सीता निगृह्णातु ता पूषाऽभिरक्षतु । सा न पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरा समामि'-त्युत्तरवेद्या आग्नेयकोणादारभ्य वामावर्तेन चतुर्दिक्षु लेखा कृत्वा पुनराग्नेयकोणादारभ्य ईशान-
१५ कोणपर्यंत पूर्वत उल्लिख्य तन्मध्येऽपि पूर्वाग्रास्तिस्रो लेखा करोति । अथ तस्या व्रीहियवौ तूष्णीं विकीर्य ' वेषेण भूमि पृथिवी वृता वृता । सा ना दधातु भद्रया श्रिये धामनि ' इत्यनेन सप्रोक्ष्य ' ॐ यस्यामन्न व्रीहियवौ यस्या इमा पञ्चकृष्टय । भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोऽस्तु वर्षमे-धसे ' इति भुव नत्वा ' ॐ त्वामग्ने भगवो निषत्तामाङ्गिरस सदनश्रेय एव हि । विश्वकर्मा पुर एतु प्रजानन् विष्वञ्च पथानमनु त दिशास्ते । भद्र पथामनुते
२० दिशाम । श्रेय पथामनु ते दिशाम । स्वस्ति पथामनु ते दिशाम ' इत्यग्निसनिधापन । ततो ' भद्रा भव श्रेयो भव स्वस्त्यो भवेति ' व्रीहियवौ कास्यादिपात्रस्थ एवाग्नौ प्रक्षिप्य ' ॐ विश्वभरा वसुधीनी प्रतिष्ठा हिर वक्षा जगतो निवेशनी । वैश्वानर बिभ्रती भूमिरग्निमिंद्रऋषभा द्रविणे नो दधात्वि'त्युत्तरवेद्यामग्निं स्थापयति । 'ममाग्ने वर्चो वि हवेष्वस्तु वयत्वेंधानास्तन्व पुषेम । मह्य नमंता प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयमेति ' समित्रय जुहुयात् । एव व्रतग्रहणात
२५ कृत्वा ' तेन त्वा व्रतपत ' इत्येका समिध स्वाहाकारवर्ज हुत्वाऽग्नेरीशानभागे सौवर्ण रौप्य ताम्र वा जलपूर्ण गधसर्वौषधिदूर्वापचपल्लवपचत्वक्पचगव्यपंचामृतसप्तमृत्तिकापुष्पफलपचरत्नसुवर्ण शकलवासोयुत कलशमक्षतेषु सस्थाप्य तदुपरि अग्ने पुरस्ताद्गोचर्ममात्र गोमयेनोपलिप्य तदहतेनो-द्गदशेन वाससा सछाद्य तदुपर्यष्टदल पद्ममालिख्य तत्र वा पलतदर्द्धतदर्द्धसुवर्णनिर्मित-मिंद्रं संस्थाप्य राजोपचारै पूजयेत् । तत्रेमा आप इति स्नान । मधुपर्ककुडलाङ्गुलीयकाद्या-
३० भरणछत्रचामरध्वजपताकादीन्यर्पयेत् । त्रातारमिंद्रमिति पुष्पांजलि । ततस्तूष्णीं पवित्रे कृत्वा विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति प्रथम पवित्राभ्यामिध्मप्रोक्षण विष्णोर्मनसा पूतमसीति द्वितीयम् ।

---

१ कथनअवरध-पृथिवीदेव्यस्तु । २ अवध्ययन-सर्पिष ।

देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुतोत्पुनामीति तृतीय ।
चतुर्थं तूष्णीं । अग्नये त्वा जुष्ट प्रोक्षामीत्यनेनेध्मस्तनिधापन । अथेध्ममादाय 'ॐअग्निर्भूम्या-
मोषधीष्वग्निमापो बिभ्रत्यग्निरश्मसु । अग्निरत. पुरुषेषु गोष्वश्वेष्वग्नय. ॥१॥ अग्निर्दिव्य आपतत्यग्ने
देवस्योर्वन्तरिक्ष । आग्निमर्त्तास इधते हव्यवाह घृतप्रिय ॥ २ ॥ अग्निवासा' पृथिव्यसित-
ज्ञोस्त्विषीमत संशितमाकृणोतु । भूम्या देवेभ्यो ददति यज्ञ हव्यमरकृत । भूम्या मनुष्या जीवति　५
स्वयं यान्नेन मर्त्या । सा नो भूमि प्राणमायुर्दधातु जरदष्टि पृथिवीमाकृणोतु ॥ ३ ॥
एतमिध्मं समाहित जुषाणो अग्ने प्रतिहर्यहोमै । तस्मिन्विधेम सुमतिं स्वस्तिं प्रजा चक्षु. पशून्
समिद्धे जातवेदसि ब्रह्मणं. ॥ ४ ॥ अस्मै क्षत्राणि धारयातमग्ने युनज्मि त्वा ब्रह्मण त्वा
दैव्येन । दीदित्यस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं प्रेम वोचोहविर्द्धा देवतासु ॥ ५ ॥ एभि पंचभिर्मंत्रै
र्जुहोति । तत. त्व भूमिमन्वेष्योजसा त्वं वेद्यां सीदासि चारुरध्वरे । त्वा पवित्रमृषयो भरत-　१०
स्त्व पुनीहि दुरितान्यस्मिन्निति बर्हिं प्रोक्षण । तत. ऋषीणा प्रस्तरोऽसि नमोऽस्तु
दैवाय प्रस्तरायेति दक्षिणतो ब्रह्मासन निदधाति । ततोऽस्मिन्कर्मणि त्व भूपते भुवनपते भुवा पते
महतो भतस्य पते ब्रह्माण त्वा वृणीमहे इति वरणमत्र ब्रह्माणमुद्दिश्य कर्ता पठति । तत'
अहं भूपतिरह भुवनपतिरह भुवा पतिरह महतो भूतस्य पतिस्तदह मनसे प्रब्रवीमि मनो वाचे
वाग्गायत्री गायत्र्युष्णिह उष्णिगनुष्टुभे अनुष्टुब्बृहत्यै बृहती पङ्क्त्यै पङ्क्तिस्त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगती　१५
प्रजापतये प्रजापति विश्वेभ्यो देवेभ्य ॐ भूर्भुव स्वर्जनदों इति ब्रह्मा जपति । तत. ॐ अह
वैधिषव्योदतास्तिष्ठान्यस्य सदने सीदयोस्मत्पाकतर इति ब्रह्मा स्वासनमन्वीक्षते । ॐ निरस्त'
परावसु. सह पाप्मना निरस्त. सोऽस्तु योऽस्मान् द्वेष्टि य च वय द्विष्म इति ब्रह्मासनाद्दक्षिणे तृणं
निरस्यति । अथासनमालभ्य जपति इदमहमर्वावसोः सदने सीताम्यृतस्य सदने सीदामि सत्यस्य
सदने सीदामीष्टस्य सदने सीदामि पूर्त्तस्य सदने सीदामि मामुपदेवबर्हिं.स्वासस्थत्वाध्यासदेय　२०
तूर्णमृद्मनभिशोकं विमृग्वरीं पृथिवीमावदामि क्षमा भूमि ब्रह्मणा वावृधाना । उर्ज्जं पुष्टिं
बिभ्रतीमन्नभाग घृत त्वाभिनिषीदेव भूमे । अथोपविश्यासने ब्रह्मा जपति । बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्म-
सदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञ गोपाय । तत य उद्वृत उन्निवतः शकेय यातम द्यावापृथिवी
था न इति द्यावापृथिव्यौ समीक्षते । अथ होता बर्हिर्मुष्टिमादायस्तृणानि त्रीन्वारानाग्नेये त्रीन्
दक्षिणत त्रीन्पश्चिमाया सकलास्त्रीन् वायव्ये पूर्वतो मूलानि छादयस्त्रीनुत्तरतस्त्रीनीशाने यत्र　२५
समागच्छति तद्दक्षिणोत्तर करोति । इति भाष्यम् । ब्रह्मा च परि देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्या प्रसून प्रशिषा परिस्तृणामि इति पठित्वा आग्नेयकोणादीशानपर्यन्त
पङ्क्तित्रयं पूर्वाग्रान् दर्भानास्तृणाति । एव प्रथमास्तृतदर्भाग्राच्छादितमूलानुत्तरतो दर्भानास्तीर्य
निर्ऋतिकोणादारभ्य पूर्ववत्पङ्क्तित्रयेण प्रागग्रानाग्नेयपर्यन्त तथैव निर्ऋतिकोणादारभ्य वायव्य-
पर्यन्त तथैव वायव्यकोणादारभ्य प्रागैशानपर्यंत परिस्तीर्य चरम ईशानपरिस्तीर्णदर्भाग्रान्　३०
प्रथमत ईशानपरिस्तृतदर्भाग्राणा अध. स्थापयेत् । तत. हविषा त्वा जुष्ट प्रोक्षामीत्यनेनास्तीर्णदर्भा
भ्युक्षणं । अथ होता आस्तीर्णदर्भमध्ये कांश्चिद्दर्भानादाय तान्स्वासने समास्तीर्य अहेवैधिषव्य
इत्येनन स्वासनमन्वीक्षते । निरस्त इत्यादिना तृण निरस्यति । आसनमालभ्य इदमहमित्यादि
जपति । उपविश्य बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्यादि जपति । परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्र सहस्य धीमहि ।

---

१ य-न-ब-श्राह्मण , अयदई ब्रह्मणा । २ ह्र-चापरि । ३ ह्र-प्रागग्रातामेघ । ५ अयदघन-स्व ।

धृषद्वर्णं दिवे दिवे हतार भंगुरावतः इति उपद्रुत इत्यादिना द्यावापृथिव्यौ समीक्षते। ॐ यथाग्ने ब्रह्मणस्पति सत्यधर्मा अदीवरदेवस्य सवितुः सव इत्युदपात्रमग्नेरुत्तरत स्थापयति। तत्र च पवित्रे निक्षिप्य ॐ इहेत देवीरमृत वसाना हिरण्यवर्णा अनवद्य स्त्वया: । आपः समुद्रो वरुणश्च राजा सपातभागान्हविषो जुषंता। इंद्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता आप. समुद्रादिवमु-
५ द्वहतु। इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसुता दिवस्पृथिव्याः श्रियमावहतु ॥ अनेन मन्त्रेणोदपात्रे उदकं क्षिपति। विलीनपूतमाज्यमग्नावधिश्रित्य परि त्वाग्ने पुर वयं विप्र सहस्य धीमहि। धृषद्वर्णं दिवे दिवे हतार भगुरावत इति त्रिः पर्यग्नि कृत्वा उदगुद्वास्य पश्चादग्नेरासाद्य पवित्राभ्यामुत्पुनाति। ततो दर्भत्रयेण स्रुवसमाजन। ततो निष्टप्त रक्षोनिष्टप्ता अरातय. इति स्रुवप्रतपन। अथ ॐ विष्णोर्हस्तोऽसि दक्षिणः पूष्णो दत्त बृहस्पते। त त्वाऽह स्रुवमाददे देवाना हव्यवाहनं।
१० अयं स्रवो निदधाति होमाच्छताज्जरच्छंदसाजागतेन। सर्वयज्ञस्य ममनक्ति विष्टा बार्हस्पत्येन शर्मणा दैव्येनेति। स्रुवाभिमंत्रण। तत सस्कृतमेव घृत स्ववामभागेऽग्रे पश्चात्स्थापिताज्यधानी-नामकपात्रांतरे स्रुवेण कुर्यात् 'ॐ भू श भूत्यै त्वा गृह्णे भूतये' इति प्रथम गृह्णाति। ॐ भुवः श पुष्ट्यै त्वा गृह्णे पुष्टये इति द्वितीय। ॐ स्व श त्वा गृह्णे सहस्रपोषाय इति तृतीय। ॐ जन श त्वा गृण्हे परिमितपोषायेति चतुर्थं। तत स्रुवेण तत् घृतं जुहुयात्। अग्नावग्निश्चरति
१५ प्रविष्ट ऋषीणा पुत्रो अभिशस्ति पाउ। नमस्कारेण नमसा ते जुहोमिमा देवाना मिथुया कर्म भाग स्वाहा। हृदा पूत मनसा जातवेदो विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। सप्तास्यानि तव जातवेदस्तेभ्यो जुहोमि सजुषस्व हव्य स्वाहा। पुरस्ताद्युक्तो वह जातवेदोग्ने विद्धि क्रियमाण यथेद। त्वं भिषग्भेषजस्यासि कर्ता त्वया गामश्व पुरुष सनेम स्वाहा। यज्ञस्य चक्षुः प्रतिमुख च वाचा श्रोत्रेण मनसा जुहोति। इम यज्ञ वितत विश्वकर्मणा देवा
२० यतु समनस्यमानाः स्वाहा। इति हुत्वा ॐ वृष्णे बृहते स्वर्विदे अग्नये शुक्र हरामि त्विषीमते। स न स्थिरान्बलवत कृणोतु ज्योक्चरो जीवातवेत्य ददात्वमग्नये स्वाहा। इत्युत्तरपूर्वार्द्धे। अथ दक्षिणपूर्वार्द्धे। ॐ त्व सोमादिव्यो नृचक्षा सुग अस्मभ्य पथो अनुक्ष। अभिनो गोत्र विदुष इव नेशोच्छानोवाचमुशती जिगाय सोमाय स्वाहा। इत्याज्यभागौ हुत्वा अभ्यातानहोमं कुर्यात्। तद्यथा सविता प्रसवानामधिपति समावतु अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्कर्मण्यस्यां पुरोधायामस्या
२५ प्रतिष्ठायामस्या वित्यामस्यामाहूत्यामाशिष्ट्यस्या देवहुत्या स्वाहा। सवित्रे प्रसवानामधि पतये। अग्निर्वनस्पतीनामधिपतिः। इत्यादिपूर्ववत् २। एव सर्वत्राप्यग्रे। द्यावापृथिवी दातृणामधिपती। ३ वरुणोऽपामधिपति ४। मित्रावरुणौ वृष्ट्या अधिपती ५। मरुत पर्वतानामधिपतयस्ते मावतु ६। सोमो वीरुधामधिपति ० ७। वायुरतरिक्षस्याधिपति ८। सूर्यश्चक्षुषामधिपति । ९। चंद्रमा नक्षत्राणामधिपति १०। इन्द्रो दिवोधिपति. ११। मरुता पिठापशूनामधिपतिः १२। मृत्युः
३० प्रजानामधिपति. १३। यम पितृणामधिपति १४। तंता अवतरेतेमावंत्विति पूर्ववत् १५। ततस्त तामहास्तेमावंत्विति पूर्ववत् ॥ अथोत्तरांगानि ॥ तत्र पूर्ववत्सप्तदशाहुत्यात्मकं अभ्यातानहोमं

---

१ कधनधअ—अनवद्य। २ कधनअब—त्वया, घ त्वया। ३ ज्ञ—णा। ४ घत्रयडबद्—पितर स्तेमा वंत्विति

कृत्वा शुक्लपक्षश्चेत् पूर्णा पश्चाद्धुत पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यत. पौर्णमासी जिगाय। तस्या देवौ संवसतो महित्वा नाकस्य पृष्ठे समिषा मदेम स्वाहेति जुहोति। कृष्णपक्षश्चेत् यत्ते देवा अकृण्वत् भागधेयममावास्ये सवसतो महित्वा। तेनो यज्ञ पिपृहि विश्ववारे रयिं नो धेहि सुभगे सुवीरं स्वाहा। अथ आहूत्यै स्वाहा। कामाय त्वा स्वाहा। समृधे त्वा स्वाहा। आहूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा स्वाहा। ऋचास्तोमं समर्धय गायत्रेण रथतरं। बृहद्गायत्रवर्तनि स्वाहा। इत्याहुतिपचकं ५
जुहुयात्। इति **समृद्धिहोम.**॥ततः ॐ पृथिव्यामग्नये समनमन्त्य आर्ध्नोत्। यथा पृथिव्यामग्नये समनमन्वे वा मह्यं सन्नमः स नमंतु। ततः पृथिवी धेनुस्तस्या अग्निर्वत्सः समेऽग्निना वत्सेनेषमूर्ज्जं काम दुहा। आयुः प्रथम प्रजा पोष रयि स्वाहा। अतरिक्षे वायवे समनमन्त्स आर्ध्नोत्। यथातरिक्षे वायवे समनमन्नेवा मह्यं सन्नम संनमतु। अंतरिक्षं धेनुस्तस्या वायुर्वत्स. सामे वायुना वत्सेनेषमूर्ज्जं काम दुहां। आयु प्रथम प्रजा पोष रयिं स्वाहा। दिव्यादित्याय समनमत्स आर्ध्नोत् यथा दिव्यादित्याय १०
समनमन्ने वा मह्य सन्नम सनमंतु। द्यौर्धेनुस्तस्या आदित्यो वत्स साम आदित्येन वत्सेनेषमूर्जं काम दुहा। आयुः प्रथम प्रजापोष रयिं स्वाहा। दिक्षु चद्राय समनमत्स आर्ध्नोत्। यथा-दिक्षु चद्राय समनमन्नेवामह्यं सन्नम सन्नमतु। दिशो धेनुवत्सा सा चद्रो वत्स तामे चद्रेण वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहा आयु प्रथम प्रजापोष रयिं स्वाहा। इत्याहुतिचतुष्टय **सनतिहोमः**।
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिभूर्जजान। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वय स्याम १५
पतयो रयीणा स्वाहा। **इत्युपस्तीर्यहोम.**। ततोऽग्नेरुत्तरपूर्वार्धे आदेवानामपि पथामगन्म-यच्छक्नवाम तदनु प्रवो[8]ढु। अग्निर्विद्वान्स यजात्स इद्धो तासोध्वरान्सक्रतून्कल्पयात्यग्नये स्विष्ट-कृते स्वाहा इति मत्रेण जुहुयादिति **स्विष्टकृत्**। अथैकादशप्रायश्चित्ताहुतीः स्वाहेष्टेभ्य स्वाहा। वर्षणिनष्टेभ्य स्वाहा। भेषज स्विष्ट्यै स्वाहा। निष्कृतिर्दुरिष्ट्यै स्वाहा। दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा। अथाश्चाग्नेस्यनभिशस्तीश्चसत्यमित्वमया असि। अयासमनसाकृतोथासन् हव्यमूहिष २०
स्वाहा। ॐ स्वाहा भूः स्वाहा भुव स्वाहा स्व. स्वाहा ॐ भूर्भुव स्व स्वाहेति **प्रतिप्राय-श्चित्तहोम**। तत यन्मे स्कन्नमनसो जातवेदो यद्वा स्कदेद्धविषो यत्र यत्र। उत्पुष्यो विप्रुषः सर्जुहोमि सत्या. संतु यजमानस्य कामाः स्वाहेति **स्कन्नहोमः**। यदस्मृति चकृम किंचिदग्न उपारिम-चरणे जातवेद। तत. पाहि त्व ततः प्रचेत सुर्खमे सखिभ्यो य अमृतत्वमस्तुत स्वाहा।
इत्यस्मृतिहोमः॥ ततः यद्द्यत्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वन्नवृणी महीहा ध्रुवमयो २५
ध्रुव हुताशविष्ठ प्रतान्यज्ञमुपयाहि सोम स्वाहा। समिद्धणो मनसा नेष गोभि ससूरिभिर्हरि-वत्सस्वस्त्या। सब्रह्मणा देवहित यदस्ति सदेवाना सुमतौ यज्ञियाना स्वाहा। यानावह उशतो देवदेवास्तान्प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे। यक्षिवास यविवांसो मधून्यस्मै धत्त वसवो वसूनि स्वाहा। सुगावो देवाः सदना अकर्म य आजग्म सवथ ने माजुषाणः। वहमाणा भरमाणाः स्वा वसूनि वसु धर्मं दिवमारोहता नु स्वाहा। यज्ञ यज्ञ गच्छ यज्ञपतिं गच्छ। स्वा ३०
योनिं गच्छ स्वाहा। एष ते यज्ञो यज्ञपते सह सूक्तवाकः सुवीर्यः स्वाहा। वषट्कृतेभ्यो वषड्-हुतेभ्यः। देवा गातु विदो गातुं वित्वा गातुमितस्वाहा। इत्याहुतिसप्तक **सस्थितिहोम**॥

---

१ ङ-वत्सेषमूर्जं। २ ईअघटय-पैजान, ब-वीजात। ३ अईटय-प्रवोट्। ४ ङ-पाठ। ५ अवनक-घटयई-यद्वस्वीदद्धविषो। ६ अवनकट-सर्जुहोति। ७ ङ-याहि। ८ ङ-सुमे। ९ ङ-पो। १० ङ-यविवांसो।

तत समनस्पत इम नो दिवि देवेषु यज्ञ स्वाहा । दिवि स्वाहा । पृथिव्या स्वाहा । अंतरिक्षे स्वाहा । वातेधा स्वाहेत्याहुतिपचकं हुत्वा आज्यस्थालीघृतमुत्तम चतुर्वारं स्रुवेण गृहीत्वा आज्यधान्या सस्थाप्य स्रुवेणैकवार तूष्णीं जुहुयात् ॥ इति **समानहोम** ॥ अथस्तरणक्रमेण बर्हिरुत्थाप्य त्रिगुणी-कृत्याज्यधान्या घृतेनाभ्यनक्ति । पृथिव्यै त्वेति मंत्रं प्रथमं मूले युनक्ति । अतरिक्षाय त्वेति
५ मध्य युनक्ति । दिवे त्वा इत्यग्र युनक्ति । एवं त्रिः कृत्वा ॐ सबर्हिरक्त हविषा घृतेन समिन्द्रेण वसुना समरुद्भि । स देवैर्विश्वदेवेभिरक्तमिंद्र गच्छतु बर्हि स्वाहेत्यनेन बर्हिर्जुहोति । अथ सस्राबमागास्तविषा बृहंत । प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवा । इमे यज्ञमभिविश्वे गृणंत स्वाहा । देवा अमृता मादयंता स्वाहा । इति **सस्राबभागहोम** ॥ स्रुवोसीति स्रुव प्राग्दड निदधाति । स्रुवप्रति ष्ठापनान्ते इद्र चदनपुष्पधूपदीपनैवेद्यताबूलदक्षिणाभि पूजयेत् । त्रातारमिद्रेति पुष्पाजलिं दद्यात् ।
१० ततोऽग्न्यायतनस्य समताद्दिक्षु विदिक्षु च माषभक्तबलीन्सदीपान् दिक्पालेभ्यो प्रदद्यात् । त्रातार-मिन्द्रमिति इन्द्राय सागाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय एष माषभक्तबलिर्नम । भो इद्र दिश रक्ष बलिं भक्ष यजमानस्यायु कर्ता क्षेमकर्ता शुभकर्ता शातिकर्ता भवेति प्रार्थयेत् । एवं सर्वत्र । अग्नेर्मन्वे इत्याग्नेये । यममन्त्रेण याम्ये । नमोस्तु ते निर्ऋत इति नैर्ऋत्ये । ये पश्चादिति पश्चिमे । वायो. सवितुरिति वायव्ये । य उतरतस्ते इत्युत्तरे । ईशाना त्वा ईशाने । इति दिक्पालेभ्यो
१५ बलिं दद्यात् । ततो महाबलि कुकुमादिरक्त रक्तपुष्पादियुत सदीप सदक्षिण क्षेत्रपालाय दद्यात् । क्षेत्रियात्ववाक्षेत्रस्य पतिमाक्षेत्रपालाय भूतप्रेतपिशाचराक्षसशाकिनीडाकिनीवेतालादिपरिवार-युतायेत्यादि इम बलि शूद्रेण दुर्ब्राह्मणेन वा चतुष्पथे वाऽन्यत्र नापयेत् । ततः प्रक्षालितपाणिपाद् आचातो देशकालौ स्मृत्वा कृताया ऐंद्र्या शाते पूर्णतासिद्ध्यर्थं पूर्णाहुति होष्यामीति सकल्प्य स्रुचिद्वादशगृहीत चतुर्गृहीत वाऽऽज्य कृत्वा वस्त्रयुतनालिकेरादिफलचदनादियुत तदुपरि निधाय
२० पूर्णाहुति अभिभूर्यज्ञ इत्येतैस्त्रिभि सक्त राज्ञान्वारब्धो हुत्वा कर्मशेष समापयेदाचार्य । विमुचामीत्यादि समित्त्रयहोम । तेजोऽसीति मुख विमार्ष्टि । दक्षिणेनाग्नि त्रीन्विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णो क्रमोसीति । सूर्यस्यावृतमित्यभिदक्षिणमावर्त्तते । अगन्मस्वरित्यादित्यमीक्षेत । इद्रस्य वसावय-मिद्रस्य वरुणस्य च । ब्रह्मणा स्थापितपात्र पुनरुत्थापयामसि । अपरेणाग्निमुदपात्र परिहृत्यो-त्तरेणाग्नि आपा हि ष्ठा मयो भुव इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्यजलौ निनयति ' समुद्रं व
२५ प्रहिणोमीति ' । वीरपत्न्यह भूयास यदा यजमानस्तदा वीरपुरुषोऽह भूयासमिति मुख निमार्ष्टि । व्रतानि व्रतपत इति समिधमादधाति । सत्य त्वर्त्तेनेति सह हविर्भि पर्युक्ष्य उदचि हविरुच्छिष्टा-न्युद्वासयति । पूर्णपात्र दक्षिणा । ब्रह्मोत्थापन । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति । यस्मात्कोशादिति नमस्कार. । ततः कलशोदकेन शात्युदकेन च दूर्वापल्लवैरुदङ्मुख आचार्य ऋत्विजश्च तिष्ठत. प्राङ्मुख सकुटुबमुपविष्ट राजानमभिषिचेयु । अभिषेके पत्नी वामभागे । पवित्रं शतधारं ।
३० प्रयतेतः पापिलक्ष्मीति चतस्र । हिरण्यवर्णाः । एवमभिषेकानन्तर सर्वौषधीभिरनुलिप्य शुद्धो-दकेन स्नात्वा परिधत्ते वाससी परिधाय शुक्लमाल्याबरानुलेपन सपत्नीको यजमान आचार्यादीन् सपूज्य तेभ्यो दक्षिणा दद्यात् ।

---

१ ख—षष्ठवमाग ।

“ ब्राह्मणो दश गा दद्यादनड्वाह ततोऽधिक । सीराधिक ततो वैश्यस्तथा प्रादेशिको हय ॥
“ राजा दद्याद्वर ग्राम समूहो संशोचित्तथा । यथोक्ता दक्षिणा दद्यात्सकल फलमश्नुते ॥
अद्येत्यादिसमयमुच्चार्य कृतस्य ऐंद्रशांत्याख्यकर्मण. प्रतिष्ठासिध्यर्थं एकादशधेनू रुद्रदेवत्या अमुकगोत्राय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे । एवमनड्वद्ग्रामभूमिहस्त्यश्वरथरत्नादि दद्यात् । स्थापित-देवतापूजननमस्कारौ । आवाहन न जानामि । अपराधसहस्राणि क्रियतेऽहर्निश मया । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपो यज्ञक्रियादिषु । न्यून० । यातु देवगणा० इति पीठदेवता विसृज्य । प्रतिमा सोपस्करामाचार्याय दत्वाऽग्निं सपूज्य गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठेति० विसृज्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा । ‘ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्या पञ्चभिरेव च हूयते च पुनर्द्वाभ्या स मे विष्णु प्रसीदतु ’ इति पठेत् । **इत्यैंद्रशांतिप्रयोगः ।**

अभिषेकदिने च कृतनित्यक्रियो दर्भपाणी राजा प्राङ्मुख आसन उपविश्येष्टदेवता ध्यात्वा नमस्कृत्य मासपक्षाद्युल्लिख्य सकलराष्ट्रवश्यताकामोऽह सावत्सरपुरोहिताभ्यामात्मानमभिषेचयिष्य इति सकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापूजावसोर्धारापूजाऽभ्युदयिकश्राद्धानि कृत्वा सावत्सरपुरोहितौ त्रीन् ऋग्यजुर्विदो विप्रक्षत्रियवैश्यानमात्यान्सामग चक विप्रममात्यमन्य-चैक अन्यतमवेदविद वृत्वा मधुपर्ककुडलकेयूरकटककण्ठाभरणागुलीयकवस्त्रादिभिस्तान्सपूज्य चतुर्वर्णमुख्यानुपवेशयेत् । अथ पूर्वदिने कृतोपवास पुरोहित सितमाल्यचन्दनवासा सोष्णीषो होमदेश परिकल्प्य तस्मादुत्तरतोरणकदलीस्तम्भमण्डितायां स्नानशालायां व्रीहिषु यवेषु वा सौवर्ण नव-कलश यथाविधि सस्थाप्य यथासमन्त्रमनेकतीर्थजलेनापूर्य सर्वौषधिसर्वगन्धसर्वरत्नसर्वबीजफलक्षीरि-वृक्षक्षीरिलतापल्लवान् क्षिप्त्वा बहुभि सितवस्त्रैर्मालाभिश्चावेष्ट्य तत्समीप एक पञ्चगव्ययुतजल-पूर्ण मृन्मय घृतेन पूर्ण हैम कुभ दुग्धेन राजत दध्ना ताम्र मधुना मार्त्तिक कशोदकेन च मार्त्तिक शतच्छिद्र च सौवर्णमन्याश्च यथालाभ नदीसर कूपचतु समुद्रोदकपूर्णान् मार्त्तिकान्स्थापयेत् । सर्वेषा च कलशानामुच्चता षोडशागुला । वैपुल्य द्विपञ्चाशदगुलसूत्रवेष्टनयोग्य । तत पुरोहितो होमदेशे आथर्वणगृह्योक्तेनाग्न्यसध्येऽस्यैन्द्रशान्तिप्रयोगलिखितेन प्रकारेणाग्निस्थापनादिसप्तदशाहुत्यात्मकाभ्या-तानहोमान्तानि पूर्वाङ्गानि कृत्वा शर्मवर्मस्वस्त्ययनाऽऽयुष्य अभयापराजिताख्यै पञ्चभि-र्गणैराथर्वणपरिशिष्टोक्तैराज्य जुहुयात् । ते च गणा वक्ष्यन्ते । होमदेशस्थापितहैमकलशे च सपातान् क्षिपेत् । राजा च सितचंदनपुष्पवास सर्वालकारयुतोऽग्नेर्दक्षिणत उपविश्य सावत्सर-प्रभृतिभिर्द्विजै सदस्यमुख्यै पुरोहितेश्च हूयमानाग्नेर्निमित्तानि पश्येत् । तानि च निमित्तानि प्रमाण-निर्णये ‘ दक्षिणावर्त्तशिख ’ इत्यादिनोक्तानि । एव पुरोहित. प्रधानहोम समाप्यैन्द्रशान्त्युक्तेनैव प्रकारेण सप्तदशाहुत्यात्मकाभ्यातानहोमादिब्रह्मोत्थापननमस्कारान्तान्युत्तराङ्गानि कृत्वा सुगधतैला-दिना स्वेच्छया कृतस्नान स्नानशालायामानीयासन उपवेश्य मूर्द्धि स्नपयेत् । तत्र सहस्रशीर्षेति पर्वताग्रमृदा शिर । अक्षिभ्याम इति वल्मीकाग्रमृदा कर्णौ । तेनैव बिल्वालयमृदा मुख । ग्रीवा-भ्यस्त इतीन्द्रध्वजस्थानमृदा ग्रीवा । आत्रेभ्य इति राजागणमृदा हृदय । यस्य विश्वानि हस्तयो-रिति गजदन्तोद्धृतमृदा दक्षिणवामभुजौ । वन्हीना पितेति सरामृदा पृष्ठ । नाभानाभिं न इति सगममृदोदर । आ ते सिचामीति नदीकूलद्वयमृदा पार्श्वौ । सोमान सरणं इति वेश्याद्वारमृदा

१ ख—राजवित्तथा । २ घन—नाध्यम । ३ क०घरयटअनईघ—अभा । ४ ईयटअनघख—कापयेत् ।

कटिं । ऊरुभ्यात इति गजस्थानमृदोरू । मेहनाद्बलमिति गोष्ठमृदा जानुनी । तेनैवाश्वस्थान-
मृदा जंघे । एतावानस्येति रथचक्रोद्धृतमृदा पादौ । अगादगादिति सर्वमृद्भिः सर्वांगानि । ततः
पूर्वस्थापितेन पंचगव्ययुतेन जलकुंभेन स्नपयेत् । मंत्रास्तु । गंधद्वारा । आप्यायस्व । दधि-
क्राव्ण. । तेजोऽसि शुक्र । आपोहिष्ठेत्याद्याश्च । तदा राजा तदासन त्यक्त्वा भद्रासन उप-
५ विशेत् । भद्रासन तु हैम राजत ताम्र क्षीरिदारुज वा माडलिकस्य हस्तेनोच्चमायत च ।
अनरंरजित[1] सपादहस्तेन । महाराजस्य सार्द्धहस्तेन । ततो विप्रामात्यस्तेजोऽसीति पूर्वस्थापितेन
घृतपूर्णहैमकुंभेन प्राच्या स्थित्वाऽभिषिंचेत् । क्षत्रियामात्य 'आप्यायस्वेति' दुग्धपूर्णेन रौप्यकुंभेन
दक्षिणत स्थित्वा । वैश्यामात्यो 'दधिक्राव्णेति' दधिपूर्णेन ताम्रकुंभेन पश्चिमत. स्थित्वा
छंदोगामात्यो 'मधु वाता' इति त्र्यृचेन मधुपूर्णेन मृत्कुंभेनोत्तरत स्थित्वा स एव
१० 'देवस्य त्वेति' कुशोदकपूर्णेन मृत्कुंभेन तत्रैव स्थित्वा । देवस्यत्वे(स्य)त्याते अभिषिंचामीति
वाक्यशेष । तत पुरोहितोऽग्निं रक्षध्वमिति सदस्यान्प्रेष्य सपातयुतेन हैमकुंभेन राजसूयाभिषेक-
मंत्रैरभिषिंचेत् । ते च याजुषास्तावत् । सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिंचाम्यग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेंद्रस्यें-
द्रियेण क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यतिदिद्यून्पाहि[3] । इम देवा असपत्न सुवध्व महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय
महते जानराज्यायेन्द्रस्येंद्रियाय इममुष्यपुत्रममुष्यैपुत्रमस्यैविशएष षोमीराजा मोमोऽस्माक
१५ ब्राह्मणाना राजेति । इममित्यस्य स्थाने द्वितीयात राज्ञो नाम अमुष्येत्यत्र षष्ठ्यत तत्पितु अमुष्या
इत्यत्र षष्ठ्यत तन्मातु. इमा आप शिवतमा इति तृच आग्वेदिक । देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽ-
श्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्यामग्नस्तेजसा सूर्यस्य वर्चस्य वर्चसेंद्रस्येंद्रियेणाभिषिंचामीति यजु ।
भूर्भुव स्वरिति व्याहृतयश्च । एवमन्यपि तत्तच्छाखीया बोध्या । तत पुरोहितो वन्हिसमीप
गच्छेत् । ततो वेदशाखाभिज्ञोऽन्यो विप्रो भद्रासनगतमेव राजान शतछिद्रसौवर्णकुंभेनाभिषिंचेत् ।
२० तत 'या ओषधीरिति' सर्वौषधीनामुदक क्षिपेत् । 'रथे तिष्ठति' यजुषा सूक्तेन गंध-
स्योदक । 'आब्रह्मन् ब्राह्मणेति' यजुषा बीजाना । पुष्पवतीत्यथर्वणमंत्रेण पुष्पाणा । तेनैव
मंत्रेणानेकफलाना । 'आशु शिशान' इति सूक्तेन रत्नाना । 'ये देवा पुर सदेति' कुशानामुदकेन ।
केचित्तु कुशदूर्वापल्लवैरनेन मंत्रेण राजागानि मार्जयेदित्याहुः । ततोन्य ऋग्वेदी विप्रो गोरोचनया
गंधद्वारेतिमंत्रेण राज्ञ शिर कठ च लिंपेत् । तत समीचीना विप्रा क्षत्रिया वैश्या
२५ शूद्रा अनुलोमाश्च यथालाभ गंगायमुनाद्यनेकनदीसर कूपचतु समुद्रनिर्झरजलपूर्णै पूर्वा-
सादितैरनेककलशै स्वस्वशाखीयैर्मंत्रै शूद्रानुलोमादयश्च तूष्णीमेवाभिषिंचेयु । एतस्मिन्नेव काले-
ऽमात्यमुख्याश्च छत्रचामरवेत्रान् धारयेयु । वादका शखभेर्यादीनि वादयेयु । विप्रा मंत्रपाठ बंदिनश्च
स्तुति कुर्यु[4] । तत सावत्सर सर्वकुंभमध्य आसादितहैमकुंभोदक कुशैर्गृहीत्वा वक्ष्यमाणैः
सुरास्त्वामभिषिंचन्त्वित्यादिभिरशीत्युत्तरशतै[5] श्लोकैरभिषिंचेन्मंत्राते मंत्रास्तु अभिषिंचत्विति क्रिया-
३० पदानुसारेणैकसार्द्धद्वित्रिश्लोकात्मका ज्ञेया । सर्वमंत्राते सर्वं तत्कलशस्थं जल क्षिपेत् । ते च

---

१ षअघईयद—स्नापयेत । २ क्ष—अनरजित', यद—अनरजित्, घघन—अनरजितः, क—अनराजित, । ई—अनरंजित । ३ यटअकध—रेध्यदिजेद्यून्याहि, ख—नध्येतदिद्यून्याहि, त—रेध्या दिजेद्युज्याहि । ४ यटअ—आयपर्न । ५ घकखटथनअ—वसुध । ६ घ—स्थित ।

श्लोकाः समासो वक्ष्यते । ततो राजा सुगंधितैलोद्वर्तनशुद्धोदकैः स्नात्वा श्वेतोष्णीषादिवस्त्राणि धृत्वाऽऽदर्शे आज्ये च प्रतिबिंबं दृष्ट्वा तदाज्यपात्रं ससुवर्णं ब्राह्मणाय दत्वा चन्दनकुंकुमदधिदूर्वादि- मंगलद्रव्याण्यालभ्य श्रीविष्णुं सुवर्णादिप्रतिमायां सूर्यमंडलेऽक्षतपुंजे वा षोडशोपचारैः ब्राह्मणा- न्वस्त्रालंकारादिभिः सांवत्सरपुरोहितौ च मधुपर्कवस्त्रालंकारादिभिः पूजयेत् । अथ दैवज्ञः प्रागुक्तलक्षणं पट्टं ललाटे मुकुटं च मूर्ध्नि बध्नीयात् । ततः पुरोधा राजानं शुभलग्ने उत्तरोत्तरक्रमेण ५ वृषमार्जारतरक्षुसिंहव्याघ्रचर्मबहुमूल्यवस्त्रोत्तरच्छदेन चोपर्युपर्याच्छादिते मंचे उपवेशयेत् । ततो द्वारपालस्तत्रोपविष्टाय राज्ञेऽमात्यान्पौरान्वणिजः प्रकृतीश्च क्रमेण दर्शयेत् । राजा तु ग्रामवासोगजाश्वसुवर्णभोजागृहैरभिषेचकौ सांवत्सरपुरोहितौ संपूज्य ऋग्यजुःसामविदः त्रीन्विप्रांश्च तथैव संपूज्यान्यांश्च ज्योतिर्विदः पुरोहितः विप्रमुख्यांश्च यथाविभवं संपूज्य गोरस- मोदकादिभिः संभोज्य गोवस्त्रतिलरूप्याज्यफलहेमसुपुष्पभूम्यादीनि तेभ्यो दत्वा चन्दनकेसरादिभि- १० रलंकृतो दधिदूर्वादीनि मंगलद्रव्याण्यालभ्य सशरचापहस्तोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य गुर्वादीन्नत्वा महावृषं गां च सवत्सां पृष्ठदेशे स्पृशेत् । ततः पुरोधाः सलक्षणं जात्यश्वं महागजं च तत्रानाय्य तौ सर्वौषधिकलशेन 'या ओषधीरिति' संस्नाप्य वस्त्रपर्याणसुवर्णरूप्यालंकारादिभिरलंकृत्याश्वं राज्ञः पुरतः आनीयाभिमन्त्रयेत् । ते च मन्त्रा अश्वशान्तौ

" जयाश्व त्वं मया राज्ञस्तुरगाय प्रतिष्ठितः । स्मराद्य लक्ष्म्याः पुत्रस्त्वं गंधर्वं त्वं तथा स्मर ॥ १५

" यथा नृणामयं राजा तथा त्वं भव वाजिनाम् ।

" यथा भवंतं नृपतिर्नित्यमेवाभिरक्षति । तथा त्वं रक्ष राजानं सर्वावस्थागतं हय ॥

" वर्धयाश्वं तथा स्वप्ने दैवदोषमुपागतं । तुरगान् सकलान् रक्ष त्वयि भारोऽयमर्पितः ॥

" अद्य प्रभृति राजा त्वामग्रेणाभ्येति भक्तितः । अभ्यर्चयिष्यति सदा गंधमाल्यानुलेपनैः ॥

" आशीर्भिश्च द्विजातीनां तथा च स्वस्तिवाचनैः । रक्षतु त्वां महेन्द्रस्तु पूर्वेण त्रिदशाधिपः ॥ २०

" दक्षिणेन यमो देवः पश्चिमेन जलाधिपः । उदग्वैश्रवणो देवः सर्वे रक्षंतु सर्वतः " ॥ इति

ततो गजमपि दक्षिणे कर्णे दैवविदा मंत्रितं राजा रोहेत् । तन्मन्त्रास्तु गजशांत्युक्ताः

" श्रीगजस्त्वं कृतो राज्ञा भव तस्य गजाग्रणीः । गंधमाल्याग्रभक्ष्यैस्त्वां पूजयिष्यति पार्थिवः ॥

" लोकः सदाभ्यं पूजां करिष्यति यथा तव । पालनीयस्त्वया राजा युद्धेऽध्वनि तथा गृहे ॥

" तिर्यग्भावं समुत्सृज्य दिव्यभावमनुस्मर । देवासुरे पुरा युद्धे श्रीगजस्त्रिदशैः कृतः । २५

" ऐरावणसुतः श्रीमानरिष्टो नाम वारणः । श्रीगजानां तु यत्तेजः सर्वमेवोपतिष्ठतु ॥

" तत्तेजस्तव नागेंद्र दिव्यभावसमन्वितम् । उपतिष्ठतु भद्रं ते रक्ष राजानमाहवे " ॥ इति

अथ राजानं गजमारुह्य गजारूढैरेव मुख्यामात्यसामंतसांवत्सरपुरोहितादिभिः सह महापथेन स्वपुरं परिभ्रम्य देवतायतनानि गत्वा यथाविभवं देवताः संपूज्य गजारूढो गजारूढैरेव तैः सह गृहमागत्य गजादवतीर्य गजावतीर्णैरमात्यादिभिः सहांतर्गृहं प्रविश्य तान्सर्वानन्यांश्च लोकान् यथाविभवं ३० दानमानसत्कारप्रियवचोभिः सत्कृत्य कोटिलक्षायुतान्यतमसंख्यया विप्रान् संभोज्य दीनानाथेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दत्वा स्वस्तिवाचनं कारयित्वा सर्वान्विसृज्य सुहृदादियुतोऽतिहृष्टमनाः भुंजीत ।

इति राजाभिषेकप्रयोगः ।

---

१ ज्ञ-पूर्व । २ ई-अथादैवज्ञ । ३ कघटयअनबरक्षई-वेशयेत् । ४ यटकघञअनईरथ-भर्या । ५ बटईअन-पूर्वां । ६ एवं भूले सर्वे पुस्तकेषु पाठः । राज तं गजमिति तु समीचीनः पाठो भाति । ७ टय- अनबघ-सुरि ।

अथ पूर्वोपयुक्ता' शर्मवर्मादिगणाः (अ० वे०२।३।१४-१५) ॥ यथा द्यौश्च पृथिवी च नबिभीतो नरिष्यत ! एवामेप्राणमाविभे' १ । यथाहश्च रात्री च नविभीतो न रिष्यथः।एवामे० ।२। यथा सूर्यश्च चन्द्रश्च ३ । यथा ब्रह्म च क्षत्र च ४ । यथा सत्य चानृत च० ५। यथा भूतं च भव्य च ६ । प्राणापानौ मृत्योर्मापात स्वाहा । द्यावापृथिवी उपश्रुत्यामा० सूर्यचक्षुषा मा पाहि० । अग्ने वैश्वानर विश्वैर्मा देवैः पाहि । विश्वभर विश्वेन मा भर मा पाहि ५ ॐ जोस्योजो मेदा स्वाहा सहोसि सहोमदा बलमसि बलं मेदा । आयुरस्यायुर्मेदा । श्रोत्रमसि श्रोत्र मेदा । चक्षुरसि चक्षुर्मेदाः । परिपाणमसि परिपाणं मेदा । तुभ्यमेव जरिमन्वर्धता वय मेममन्येमृत्यवोहिंसिषुः शंत ये। मातेव पुत्र प्रमना उपस्थे मित्र एेनमित्यात्याल्व हस. । मित्र एन वरुणो मारिषादजरा मृत्यु कृणुता संविदानौ । तदग्निर्होता वयुनानि विद्वान्विश्वा देवाना जनि मा विर्वक्ति । त्यमीशिषे पशूना पार्थिवाना ये जाता उत वा ये जनित्रा. । मेम प्राणो हासीन्मो अपानो मेम मित्रा वधिषुर्मो अमित्रौ" । द्यौष्टा पिता पृथिवी माता जरामृत्यु कृणुता सविदाने[6] । यथा जीवा आदितेरुपस्थे प्राणापानाभ्या गुपित' शत हि माः । इममग्न आयुषे वर्चसे प्रिय रेतो वरुण मित्रराजन् । माते वाऽस्मा अदिते शर्म यच्छन् विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत् । अक्षीभ्या ते नासिकाभ्या कर्णाभ्या चुबुकादधि । यक्ष्म शीर्षण्य मस्तिष्काज्जिव्हाया विवृहामि ते । ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्य कीकसाभ्यो अनूक्यात् । यक्ष्म दोषण्यामसाभ्या बाहुभ्या विवृहामि ते २ । हृदयात्ते परिक्लोम्नोहलीक्ष्णात्पार्श्वाभ्या । यक्ष्मं मतस्नाभ्या प्लीन्होयकृस्तविवृहामासि । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्योऽवनिष्ठोरुदरादधि । यक्ष्म कुक्षिभ्या प्लाशेर्नाभ्याविवृहामि ते । ऊरुभ्या तेश्वष्टिवभ्या पार्ष्णिभ्या प्रपदाभ्या । यक्ष्मं भसद्याश्रोणिभ्या भसद्भसो विवृहामि ते । अस्थिभ्यस्तेमज्जभ्य' स्नावभ्यो धमनिभ्य । यक्ष्म पाणिभ्यामगुलिभ्यो नखेभ्यो विवृहामि ते । अगे अगे लोम्नि लोम्नि यस्ते पर्वणि पर्वणि । यक्ष्मत्वचस्यते वय कश्यपस्य विषहर्षेण विश्व च विवृहामसि । ७ । मुचामि त्वा हविषा जीवनायकमज्ञातयक्ष्मा-दुतराजयक्ष्मात् । ग्राहिर्जग्राह यथेतदेज तस्या इन्द्राग्नीप्रमुमुक्तमेन २ । यदि क्षितायु यदि वा परेतो यदि मृत्योरतिक नीत एव । तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्षमेन शत शारदाय २ । सहस्राक्षेण शतवीर्येण शतायुषा हविषा हार्षमेन । इन्द्रो यथैन शरदो न यात्यति विश्वस्य दुरितस्य पार । शत जीव शरदो वर्द्धमान शत हेमतान् शतमु वसंतान् । शतं त इन्द्रो अग्नि सविता बृहस्पति शतायुषा हविषा हार्षमेन । प्रविश तं प्राणापानावनड्वाहाविवव्रतं । कान्येय तु मृत्यवोयनाहुरितरान् शत ॥ इहैवस्तप्राणापानौमापग.न.मितो युव । शरीरमस्याणानि जरसेव इत पुन जरायै त्वा परिददामि जरायै निर्धुवामि त्वा । जरा त्वा भद्रानेष्टव्यन्ययं तु मृत्यवायो नाहुरितरान् शतं ।

उत देवा अवहित देव उन्न यथा पुन' । उतागश्चक्रुष देवा देवा जीवयथापुनः ।

---

१ यटनथईर-मांया तं। २ बटयअनईघ-हिंसिषु । ३ ई-शांतये, न-शांतये । ४ नघ-ति । ५ भयचबरअ-असिभौ । ६ घ—प्रविदानो । ७ घ-विहृहामिते । ८ घ-ध्रु ।

द्वाविमौ वातौ वात आसिंधोरापरावत । दक्ष ते अन्य आवातु व्यन्यो वातु यद्रपः ।
आवातवाहिभेषजं विवातवाहि यद्रपः । त्व हि विश्वभेषजो देवाना दूत ईयसे ॥
त्रायंतामिह देवास्त्रायता मरुता गण । त्रायता विश्वा भतानि यथायमरपा असत् ॥
आत्वागमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभि । यक्ष्म त उग्रमाभारिष परायक्ष्म सुवामि ते ॥
अयं मे हस्तो भगवाय मे भगवत्तरः । अय मे विश्वभेषजोऽय शिवाभिमर्शनं ।　　५
हस्ताभ्या दशशाखाभ्या जिव्हा वाच पुरोगवी । अनामयित्नुभ्या हस्ताभ्या ताभ्या त्वाभि स्पृशामसि॥
आवतस्त आवत. परावतस्त आवत. । इहैव भवमानुगा मा पूर्व्याननुगा. पुत्रेन सुबध्नामि ते दृढ ॥
यस्त्वाभिचेरुपुरुष स्वोयदरणोजन । उन्मोचनप्रमोचने उभे वाचा वदामि ते ॥
यद्रुद्रोहितशेपिशेस्त्रियै पुंसे अचित्या । उन्मोव्येयवृन सोमात् कृताच्छेपे पितृताच्च यत् ॥
उन्मो० यत्ते माता यत्ते पिता जामिर्भ्राता च सज्जत । प्रत्यक्सेव स्वभेषज जरदष्टिं कृणोमि त्वा ॥　१०
इहैवधिपुरुष सर्वेण मनसा सह । द्रूहूतोपमस्वमानुगाअविजीव पुरा इहि ॥
अनुभूत पुनरेहि विद्वान उदयन पथ । आरोहणमाक्रमण जीवतो जीवतोयन ।
माबिभेर्न मरिष्यसि जरदष्टिं कृणोहि त्वा । निरवोचमह यक्ष्मंममगेभ्योंगज्वरं तव ॥
अंगभेदो अगज्वरो यश्च ते हृद्यामय । यक्ष्मश्येन इव प्रायप्तद्वाचासाढ परस्तरा ॥
ऋषीबोधप्रतीबोधावस्वप्नो यश्च जागर्तिः । तौ ते प्राणस्य गोप्तारौ दिवानक्त च जागृता ॥　　१५
अयमग्निरुप सद्य इह सूर्य उदेतु ते । उदेहि मृत्योर्गंभीरात्कृष्णाच्चितमसस्परि ॥
नमो यमाय नमो अस्तु मृत्यवे । नम पितृभ्य उत येन यंति ॥
उत्पारणस्य यो वेद तमग्नि पुरोदधेस्मा अरिष्टतातये ॥
ऐतु प्राण ऐतु मन ऐतु चक्षुरथो बल । शरीरमस्य सविदा तत्पभ्या प्रतितिष्ठतु ॥
प्राणेनाग्ने संसृजतु वात प्राणो न सादित । प्राणेन विश्वतो मुख सूर्य देवा अजनयन् ।　　२०
आयुष्यायुः कृता जीवा युष्मान् जीव मा मृथाः । प्राणेनात्मीताजीवामामृत्योरुदकावरा देवाना निहित निधिं ।
यमिद्रानविंदत् पथिभिर्देवयानै । आपो हिरण्य जगपुस्त्रिवृद्भिस्तास्त्वा रक्षतु त्रिवृतास्त्रिवृद्भि ॥
त्रीन्नाकास्त्रीन्समुद्रास्त्रीन् ब्रध्नास्त्रीन्वैष्टपास्त्रीन्मातरिश्वनस्त्रीन् सूर्यान् गोप्तृन् कल्पयामि ते ॥
उपप्रिय पनिप्रत युवान माहुतीवृध । अगन्म बिभ्रतो नमो दीर्घमायु कृणोतु मे ॥
अंतकाय मृत्यवे नम' प्राणापाना इह ते रमता । इहायमस्तु पुरुष सहासुना सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके ॥२५
उदेन भगो अग्रभीदुदेन सोमो अशुमान् । उदेन मरुतो देवा उदिंद्राग्नी स्वस्तये ॥
इह ते सुरिहमाणा इहायुरिह मन । उत्पार्निर्ऋत्या पाशेभ्यो दैव्या वाचा भरामसि ॥
उत्क्रामात. पुरुषमावपत्यामृत्यो पड्विंशरवमुचमानः । मा स्थित्या अस्माल्लोकादग्ने सूर्यस्य सदृश' ॥
तुभ्य वात' पवता मातरिश्वा तुभ्य वर्षंत्वमृतान्याप । सूर्यस्ते तन्वे शं तपाति त्वा मृत्युर्दयता काप्रमेष्ठा' ॥

---

१ छ–त्रय. । २ छ–त । ३ यटअनबधघ–यमस्य । ४टय अनघब–यदमगेभ्यो। ५ यटअनधब–वत्तारणस्य । ६ घ–अजनयन् । ७ टयअब–मृथा, घन–भूया । ८ घ–प्राणेनात्मतां जीवाम. घबन–तामा अईटय -प्राणेनात्मनी जीवामा । ९ ध–पड्विशा ।

उद्यानं ते पुरुषनावनावयान जीवातु ते दक्षतातिं कृणोमि ।
आँहिरोमरममृत सुख रथमथाजिविंचिंदयमवदासि । मा ते मनस्तत्र गान्मातिरोभून्मा जीवेभ्यः ।
प्रमदो मानुगाः पितॄन् । विश्वेदेवा अभिरक्षंतु त्वेहामागतान्ममादीधीथायेन न यति परावतं ॥७॥
आरोह तमसो ज्योतिरेह्याते हस्तैरभामहे । श्यामश्च त्वा मा शबलश्च प्रेषितौ यमस्य यौ पथिरक्षी श्वानौ ॥
५ अर्वाङेहि मा विदीधो मात्रविष्ठ पराङ्मनाः । मैन पथामनुगा भीम एष येन पूर्वं नूपय त ब्रवीमि ।
तमएतत्पुरुषमाप्रयस्त्वाभयं परस्तादभय ते अर्वाक् ॥१०॥
द्विपदा रक्षंतु त्वाऽऽयो ये अएस्वता रक्षतु त्वा मनुष्या ॥ ३ ॥
यमिंधते वैश्वानरो रक्षतु जातवेदा दिव्यस्त्वामाप्रधाग्विद्युता सह ।
मा त्वा क्रव्यादभिमंस्तारात्सकसुकाच्चं ।
रक्षतु त्वा द्यौ रक्षतु पृथिवी सूर्यश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वा रक्षता चंद्रमाश्च । अंतरिक्ष रक्षतु देवहेत्याः ।
१० बोधश्च त्वा प्रतीबोधश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वा नवद्राणश्च रक्षता । गोपायश्च त्वा जागृविश्च रक्षतां ॥
ते त्वा रक्षंतु ते त्वा गोपायतु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा ।
जीवेभ्यस्त्वा समुदेवायुरिंद्रो धाता दधातु सविता त्रायमाण । मा त्वा प्राणो बलहासीदसतेतुव्हयामति ।
मा त्वा जभ सहनुमांतमोविदन्मार्वाहिं प्रमयुः कथास्या । उत्वादित्या वसवो भरंतूइंद्राग्नी स्वस्तये ॥
उ त्वा द्यौरुत्पृथिव्युत्प्रजापतिरब्रवीत् । उत्वा मृत्यारोषधयः सोमराज्ञीरपीपरन् ॥
१५ अय देवा इहैवास्त्वय मा पुत्रगादितः । इमं सहस्रवीर्येण मृत्योरुत्पातयामपि ॥
उत्वा मृत्योरपीपर [10]सबधतु वयोधतः । मा त्वा व्यस्तकेश्यो मा त्वा पुरुदोरुदन् ।
आर्धमेभिद त्वा पुनराग.' पुनर्णव । सर्वांगसर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च ते विदन् ।
व्यैवा ते ज्योतिरभूदयत्वत्तमो अक्रमीत् । अपत्वन्मृत्यु निर्ऋतिमपयक्ष्म निदध्मासि ।
आरभस्वे मांमृतस्य श्रुष्टिरच्छिद्यमाना जरदष्टिरस्तु ते ।
२० असु त आयु पुनराभरामि रजस्तमो मोपगा मा प्रमेष्ठा ।
जीवता ज्योतिरभ्येह्यर्वाङात्वा हरामि शत शारदाय ।
अव मुंच मृत्युपाशानशस्तिं द्राघीय आयु प्रतर ते दधामि । वातात्ते प्राणमविदन्सूर्याच्चक्षुरिद तव ।
यत्तेमरर्स्त्वयि तद्धारयामि सविसागैर्मदाजिव्हया लपन् ॥
प्राणेन त्वा द्विपदा चतुष्पदामग्निमिव जातमभिसधमासि । नमस्ते मृत्यो चक्षुषे नमः प्राणाय ते करन् ।
२५ अय जीवतु मा मृतेयसमैरयामसि । कृणोम्यस्मै भेषज मृत्यो मा पुरुष वधीं ।
जीवलानघारिषाजीवंतीमोषधामह । त्रायमाणा सहमाना सहस्वतीमिह हुवे स्माअरिष्टतातये ।
अधिब्रूहि मारभथा सजेम तवैव सन्त्वर्स्ताया इहास्तु ॥
भवाशर्वौ मडत शर्व यच्छ तमायासिध्वदुरित धत्तमायु । अस्मै मृत्यो अधिब्रूहि मदयन्नोदितो ॥
यमे तु । अरिष्ट. सर्वांग सभुर्जरसाशतहायन आत्मना भुजमश्नुता ।

---

१ ध–पुष्पनावयान ।२ यटघटअनव–जीवातु ते । ३ टयमघईकय–अहिरोमामृत । ४ घ–रोमममृत । ५ यटवअनश्यई–विधदेवा । ६ ज्ञ–य नयति । ७ ज्ञ–चर । ८ घ–माजिन्हार्वाहिं । ९ घ–तु । १० ध–सवधंतु । ११ घ– श्यां, वघनं–शेपि, टयअ–श्येपि । १२ ध–आर्वमद, टयनवघअ–आर्यमणिद । १३ घ–दां । १४ घ–अपा, नव–अयत्व, टयअ–आथत्व । १५ घ–इवे । १६ घ–तु विष्ठि । १७ध–असु, घनव–आसुं, ई असुत । १८ धव–मा,–ई–त्ररयामि यटवमन, ईघअटयनव–चांगेमा । १९ ध–सधामि, कवयटघअनई–संघमानि । २० टयघनअई–मायुष वधी । २१ ज्ञ–ते । २२ ई–शर्मसरथजिविचिर्दंयवदा । २३ घनव–आत्मातु, टयअई–आत्मान ।

देवाना हेतिः परि त्वा वृणक्तु पारयामि त्वा रजस उत् उत्वा मृत्यारेपपिरम् ।
आराद्रग्निं क्रव्यादं निरूहं जीवातवे ते परिधिं दधामि ॥ ९ ॥
यत्ते वियानं रजसं मृत्यो अनवधर्ष्यम् । पेथ इम तस्माद्रक्षतो ब्रह्मास्मै वर्म कृण्मसि ॥ १० ॥
कृणोमि ते प्राणापानौ जरा मृत्युं दीर्घमायु स्वस्ति ॥
ववैस्वतेन प्रहितान्यमदूतांश्चरतोऽप सेधामि सर्वान् ॥ ११ ॥ ५
आरादराति निर्ऋतिं परो ग्राहिं क्रव्याद पिशाचान् । रक्षो यत्सर्वं दुर्भूत तत्तम इवाप हन्मसि ॥१२॥
अग्नेष्टे प्राणममृतादायुष्मतो वन्वे जातवेदसः ॥
यथा न रूप्यां अमृतः सजूरसस्तत्ते कृणोमि तदु ते समृध्यताम् ॥ १३ ॥
शिवे ते स्तां द्यावापृथिवी असतापे अभिश्रियौ । शं ते सूर्य आतपतु शं वातो वातु ते हृदे ।
शिवा अभिक्षरंतु त्वा आपो दिव्या पयस्वतीः ॥ १४ ॥ १०
शिवास्ते संत्वोषधय उत्वाहार्षमधरस्या उत्तरां पृथिवीमभि ।
तत्र त्वादित्यौ रक्षतां सूर्याचन्द्रमसावुभा ॥ १५ ॥
यत्ते वासः परिधानं यां नीवि कृणुषे त्वम् । शिवं ते तन्वे [ ] तत्कृण्मः संस्पर्शेऽद्रूक्ष्णमस्तु ते ॥१६॥
यत् क्षुरेण मर्चयता सुतेजसा वप्ता वपसि केशश्मश्रु । शुभ मुख मा न आयुः प्रमोषीः ॥ १७ ॥
शिवौ ते स्तां व्रीहियवावबलासावदोमधौ । एतौ यक्ष्म वि बाधेते एतौ मुञ्चतो अंहसः ॥ १८ ॥ १५
यदश्नासि यत्पिबसि धान्यं कृष्याः पयः । यदाद्य [ ] यदनाद्यं सर्वं ते अन्नमविषं कृणोमि ॥१९॥
अन्हे च त्वा रात्रये चोभाभ्यां परि दद्मसि । अरायेभ्यो जिघत्सुभ्य इमं मे परिरक्षत ॥ २० ॥
शतं ते युत हायनान्द्वे युगे त्रीणि चत्वारि कृण्म । इन्द्राग्नी विश्वे देवास्तेनुमन्यतामहृणीयमाना ॥२१॥
शरदे त्वा हेमताय वसताय ग्रीष्माय परिदद्मसि । वर्षाणि तुभ्यं स्योनानि येषु वर्धंत ओषधीः ॥२२॥
मृत्युरीशे द्विपदां मृत्युरीशे चतुष्पदां । तस्मात्त्वा मृत्योर्गोपतेरुद्भरामि स मा बिभेः ॥ २३ ॥ २०
सोरिष्ट न मरिष्यसि न मरिष्यसि मा बिभे । न वै तत्र म्रियन्ते नो यन्त्यधमं तमः ॥ २४ ॥
सर्वो वै तत्र जीवति गौरश्व पुरुष पशुः । यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनाय कम् ॥ २५ ॥
परि त्वा पातु समानेभ्यो अभिचारात्सबंधुभ्यः । अमम्रिर्भवामृतोतिजीवो मा ते हासिषुरसवः शरीरं ॥२६॥
ये मृत्यव एकशत या नाष्ट्रा अतितार्याः । मुञ्चतु तस्मात्त्वा देवा अग्नेर्वैश्वानरादधि ॥ २७ ॥
अग्ने शरीरमसि पारयिष्णू रक्षोहासि सपत्नहा । अथो अमीवचात्तनः पूतद्रुर्नामभेषजं ॥ २८ ॥ २५
प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे । यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ (११।४।१)
नमस्ते प्राण क्रंदाय नमस्ते स्तनयित्नवे । नमस्ते प्राण विद्युते नमस्ते प्राण वर्षते ॥ २ ॥
यत्प्राण स्तनयित्नुनाभिक्रन्दत्योषधीः । प्रवीयन्ते गर्भान्दधतेऽथो बह्वीर्विजायते ॥३॥
यत्प्राण ऋता वा गते अभिक्रन्दत्योषधीः । सर्वं तदा प्रमोदते यत्किं च भूम्यामधि ॥ ४ ॥
यदा प्राणो अभ्यवर्षीद्वर्षेण पृथिवीं महीं । पशवस्तत्प्र मोदन्ते महो वै नो भविष्यति ॥ ५ ॥ ३०
अभिवृष्टा ओषधयः प्राणेन समवादिरन् । आयुर्वै नः प्रातीतरः सर्वा नः सुरभीरकः ॥ ६ ॥

---

१ कथय–यूथ, घढ्यञ–यथा, २ रिष्या इति मुद्रितपाठः । ३ घअनयर्च्व–याभीवक्रणुषेस्व । ४ घ–वि, कघटयवअन–क्ष्ण ई–इरआसातुते । ५ नदघ–चल,–कईटअ–चपल । ६ टयचनअसदर–ह्या यवः ७ छ–वर्दताय । ८ भ–दे । ९ इजघदमघर–अयमि । १० कथ अनदयवईर–+८१ । (सरीरं) ११ रई अय–दलवघ–थे । १२ कघईरयअनव–वस्तो । १३ यमटघमअ–प्राग ।–१४ घअनट रवई सुरभीरकट ।

नमस्ते अस्त्वायते नमो अस्तु परायते । नमस्ते प्राण तिष्ठत आसीनायोत ते नमः ॥ ७ ॥
नमस्ते प्राण प्राण ते नमो अस्त्वापान ते । पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः ॥
सर्व्वस्मै त इदं नमः ॥८॥
या ते प्राण प्रिया तनूर्या ते प्राण प्रेयसी । अथो यद्भेषजं तव तस्य नो धेहि जीवसे ॥ ९ ॥
५ प्राणः प्रजा अनु वस्ते पिता पुत्रमिव प्रियं । प्राणोह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणति यच्च न ॥ १० ।
प्राणो मृत्युः प्राणस्तक्मा प्राणं देवा उपासते । प्राणो ह सत्यवादिनमुत्तमे लोक आ दधत् ॥ ११ ।
प्राणो विराट् प्राणो देष्ट्री प्राण सर्व उपासते । प्राणो ह सूर्यश्चन्द्रमा प्राणमाहु. प्रजापति ॥ १२ ॥
प्राणापानो व्रीहियवावनड्वान्प्राण उच्यते । यवे ह प्राण आहितो अपानो व्रीहिरुच्यते ॥ १३ ॥
अपानति प्राणति पुरुषो गर्भे अंतरा । यदा त्व प्राण जिन्वस्यथ स जायते पुनः ॥ १४ ॥
१० प्राणमाहुर्मातरिश्वानं वातो ह प्राण उच्यते । प्राणे ह भूतं भव्य च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितं ॥१५॥
आथर्वणीराङ्गिरसीर्दैवीर्मनुष्यजा उत । ओषधयः प्र जायते यदा त्व प्राण जिन्वसि ॥ १६ ॥
यदा प्राणो अभ्यवर्षीद्वर्षेण पृथिवीं महीं । ओषधयः प्र जायतेऽथो या काश्च वीरुध ।१७॥
यस्ते प्राणेद वेद यस्मिंश्चासि प्रतिष्ठित. । सर्वे तस्मै बलि हरानमुष्मिँल्लोक उत्तमे ॥ १८ ॥
यथा प्राण बलिहृतस्तुभ्य सर्वाः प्रजा इमा ।एवा तस्मै बलि हरान्यास्त्वास्तस्मै श्रुणत्सुश्रव. ॥ १९॥
१५ अतर्गर्भश्चरति देवतास्वाभूतो भूतः स उ जायते पुनः ।
स भूतो भव्यं भविष्यात्पितापुत्र प्रवि वेशा शचीभि ॥ २० ॥
एक पादं नोत्खिदति सलिलाद्धस उच्चरन् । यदंग स तमुत्खिदेन्नैवाद्य न श्व स्यात् ।
न रात्री नाहस्याम्न व्युच्छेत्कदाचन ॥ २१ ॥
अष्टाचक्रं वर्तत एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा ॥
२० अर्धेन विश्व भुवनं जजान यदस्यार्द्धं कतमः स केतुः ॥ २२ ॥
यो अस्य विश्वजन्मन ईशे विश्वस्य चेष्टत' । अन्येषु क्षिप्रधन्वने तस्मै प्राण नमोऽस्तु ते ॥२३॥
यो अस्य सर्वस्य जन्मन ईशे सर्वस्य चेष्टत' । अतन्द्रो ब्रह्मणा धीर प्राणो मानु तिष्ठतु ॥ २४ ॥
ऊर्ध्वः सुप्तेषु जागार नतु तिर्यङ्नि पद्यते । न सुप्तमस्य सुप्तेष्वनु शुश्राव कश्चन ॥ २५ ॥
प्राण मा मत्पर्यावृतो न मदन्यो भविष्यति । अपा गर्भमिव जीवसे प्राण बध्नामि त्वा मयि ॥ २६॥
२५ इत्यायुष्यगणः ॥
विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयासम् । सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजित संधनाजितम् ।
ईड्या नाम ह्व इन्द्रमायुष्मान् भूयास ॥ (१७।१।१-१०)
विषासहिमिति संपूर्णः पुनः ।ईड्यं नामह्व इंद्र प्रियो देवानां भूयासं ॥२॥ विषासहिं० ईड्यं०
इंद्रं प्रियः प्रजाना०।३।विषा० ईड्यं०इंद्रं प्रियो. पशूना०।४।विषा० ईड्य०इद्रं प्रिय समानाना० ।५।
३० उदिह्युदिहि सूर्यवर्चसा माभ्युदिहि । द्विषंश्च मत्यं रध्यतु मा चाह द्विषते रध । तवेद्विष्णो
बहुधा वीर्याणि । त्वं न. पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ६ ॥
उदिह्युदियाश्च पश्यामि याश्च न तेषु मा सुमतिं कृधि तवे० । त्वं नः प्रा० ॥ ७ ॥

---

१ [illegible]-देष्ट्र । २ यव-प्राणोह । ३ सर्वपाठ ३ [illegible] स्वा ३ [illegible] [illegible] नेति वर्तति । ५ [illegible] पदमसन् सुखिवदे । ६ [illegible] सर्वेतु । ७ [illegible] [illegible] ८ [illegible] । वि

मा त्वा दभन्त्सलिले अप्स्व१न्तर्ये पाशिन उपतिष्ठन्त्यत्र शतमो भव ॥
त्वं न इन्द्रोतिभिः शिवाभिः हित्वा शरिते दिवमारुक्ष एतां स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवे० ॥
आरोहंस्त्रिदिवं दिवो गृणानः सोमपीतये प्रियधामा स्वस्तये तवे० ॥ १० ॥
त्वं न इन्द्र महते सौभगायादब्धेभिः परि पाह्यक्तुभिः । तवे० ॥
त्वमिंद्रासि विश्वजित्सर्ववित्पुरुहूतस्त्वमिंद्र । त्वमिंद्रेम सुहवस्तोममेरयस्व
स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवे० ॥ ११ ॥ 5
अदब्धो दिवि पृथिव्यामुतासि न त आपुर्महिमानमंतरिक्षे ॥
अदब्धेन ब्रह्मणा वावृधान स त्वं न इन्द्र दिवि षं शर्म यच्छ । तवेद्वि० ॥ १२
या त इन्द्र तनूरप्सु या पृथिव्यां यान्तरग्नौ यात इंद्र पवमाने स्वर्विदि ॥
ययेंद्र तन्वा१न्तरिक्षं व्यापिथ तया न इन्द्र तन्वा१शर्म यच्छ । तवे० ॥ १३ ॥ 10
त्वमिंद्र ब्रह्मणा वर्धयन्त सत्रं निषेदुर्ऋषयो नाधमाना. तवे० ॥ १४ ॥
त्वं तृतं त्वं पर्येष्युत्सं सहस्रधारं विदथं स्वर्विदं । तवे० ॥ १५ ॥
त्वं रक्षसे प्रदिशश्चतस्रस्त्वं शोचिषा नभसी वि भासि । त्वमिमा विश्वा भुवनानु तिष्ठ स ऋतस्य
पंथामन्वेषि विद्वांस्तवे० ॥ (१६) ॥
पञ्चभिः पराङ् तपस्येकयार्वाङशस्तिमेषि सुदिने बाधमानस्तवेद्वि० १७ ॥ 15
त्वमिंद्रस्त्वं महेंद्रस्त्वं लोकस्त्वं प्रजापतिः । तुभ्यं यज्ञो वितायते तुभ्यं जुह्वति जुह्वतस्तवे० ॥ १८ ॥
असति सत्प्रतिष्ठितं सति भूतं प्रतिष्ठितं । भूतं ह भव्य आहितं भव्यं भूते प्रतिष्ठितं । तवेद्वि० ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १९ ॥
शुक्रोऽसि भ्राजोऽसि । स यथा त्वं भ्राजता भ्राजोऽस्येवाहं भ्राजता भ्राज्यासम् ॥ २० ॥
रुचिरसि रोचोऽसि । स यथा त्वं रुच्या रोचोऽस्येवाहं पशुभिश्च ब्राह्मणवर्चसेन च रुचिषीय ॥ २१ ॥ 20
उद्यते नम उदायते नम उदिताय नम । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २२ ॥
अस्तयते नमोऽस्तमेष्यते नमोऽस्तमिताय नमः । विराजे नमः स्वराजे नम सम्राजे नमः ॥ २३ ॥
उदगादयमादित्यो विश्वेन तपसा सह । सपत्नान्मह्यं रन्धयन्मा चाहं द्विषते रधं । तवेद्वि० ॥
त्वं न पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ २४ ॥
आदित्य नावमारुक्षः शतारित्रां स्वस्तये । अहर्मात्यपीपरो रात्रिं सत्राति पारय ॥ २५ ॥ 25
सूर्य नावमारुक्षः शतारित्रां स्वस्तये । रात्रिं मात्यपीपरोऽहः सत्राति पारय ॥ २६ ॥
प्रजापतेरावृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ॥
जरदृष्टिः कृतवीर्यो विहायाः सहस्रायुः सुकृतश्चरेयम् ॥ २७ ॥
परीवृतो ब्रह्मणा० । मा मा प्रापन्निषवो दैव्या या मा मानुषीरवसृष्टा वधाय ॥ २८ ॥
ऋतेन गुप्त ऋतुभिश्च सर्वैर्भूतेन गुप्तो भव्येन चाहं ॥ 30
मामा प्रापत्पाप्मा मोत मृत्युरंतर्दधेऽहं सलिलेन वाचः ॥ २९ ॥
अग्निर्मा गोप्ता परि पातु विश्वत उद्यन्त्सूर्यो नुदतां मृत्युपाशान् ॥
व्युच्छन्तीरुषसः पर्वता ध्रुवा. सहस्रं प्राणा मय्या यतन्ताम् ॥ ३० ॥

इत्यायुष्यगणः ॥

---

१ अनद्यतकथ ह्री येन २ म्र-शा. ३ घ-न, ४ दर्शितदर्शने नवावा, पर्वं न पाणो।

अथ सर्वस्यगणः॥

[1]ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वा रूपाणि बिभ्रतः। वाचस्पतिर्बला तेषां तन्वो अद्य दधातु मे ॥ १ ॥
पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह। वसोष्पते नि रमय मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥ २ ॥
इहैवाभि वि तनूभे आर्त्नी इव ज्यया। वाचस्पतिर्नि यच्छतु मय्येव० ॥ ३ ॥
उपहूतो वाचस्पतिरुपास्मान्वाचस्पतिर्ह्वयताम्। सं श्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन वि राधिषि ॥ ४ ॥
५ [2]अस्मिन्वसु वसवो धारयन्त्विन्द्रः पूषा वरुणो मित्रो अग्निः ॥
इममादित्या उत विश्वे च देवा उत्तरस्मिन् ज्योतिषि धारयन्तु ॥ १ ॥
अस्य देवाः प्रदिशि ज्योतिरस्तु सूर्यो अग्निरुत वा हिरण्यम् ॥
सपत्ना अस्मदधरे भवन्तूत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ २ ॥
येनेन्द्राय समभरः पयांस्युत्तमेन ब्रह्मणा जातवेद. ॥
१० तेन त्वमग्न इह वर्धयेमं सजातानां श्रैष्ठ्य आ धेह्येनम् ॥ ३ ॥
एषां यज्ञमुत वर्चो ददेह रायस्पोषमुत चित्तान्यग्ने। सपत्ना० ॥ ४ ॥
[3]प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे सप्तऋचः ॥ प्रथमाया द्वितीयाया हुवेमेत्यत्र हुवामहे ॥
उतोदितौ मघवन्० ॥ अस्तु देवस्तेना वयं० ॥ वसु विद् भग मे० ॥
[4]हस्तिवर्चसं प्रथतां बृहद्यशो अदित्या यत्तन्वः संबभूव ॥
१५ तत्सर्वे समदुर्मह्यमेतं तद्विश्वे देवा अदितिः सजोषाः ॥ १ ॥
मित्रश्च वरुणश्चेन्द्रो रुद्रश्च चेततु। देवासो विश्वधायसस्ते माञ्जन्तु वर्चसा ॥ २ ॥
येन हस्ती वर्चसा संबभूव येन राजा मनुष्येष्वप्स्व ॥
येन देवा देवतामग्र आयन्तेन मामद्य वर्चसाग्ने वर्चस्विनं कृणु ॥ ३ ॥
यत्ते वर्चो जातवेदो बृहद्भवत्याहुतेः। यावत्सूर्यस्य वर्च आसुरस्य च हस्तिनः ॥
२० तावन्मे अश्विना वर्च आ धत्तां पुष्करस्रजा ॥ ४ ॥
यावच्चतस्रः प्रदिशश्चक्षुर्यावत्समश्नुते। तावत्समैत्विन्द्रियं मयि तद्धस्तिवर्चसम् ॥ ५ ॥
हस्ती मृगाणां सुषदामतिष्ठावान्बभूव हि। तस्य भगेन वर्चसाभि षिञ्चामि मामहम् ॥ ६ ॥
[5]सिंहे व्याघ्र उत या पृदाकौ त्विषिरग्नौ ब्राह्मणे या ॥ इंद्रे या देवी० सा न ऐतु वर्चसा० ॥ १ ॥
[6]यशो हविर्वर्धतामिंद्रजूतं सहस्रवीर्यं सुभृत सहस्कृत ॥
२५ यः प्रसर्स्राणमनु दीर्घाय चक्षसे हविष्मतं मा वर्धय ज्येष्ठतातये ॥ २ ॥
अच्छा न इंद्रं यशसं यशोभिर्यशस्विनं नमसाना विधेम ॥
नो रास्व राष्ट्रमिंद्रजूतं तस्य ते रातौ यशसः स्याम ॥ २ ॥
यशा इन्द्रो यशा अग्निर्यशाः सोमो अजायत। यशा विश्वस्य भूतस्याहमस्मि यशस्तमः ॥ ३ ॥
यशसं मेंद्रो मघवान् कृणोतु यशसं द्यावापृथिवी उभे इमे ॥
३० यशसं मा देवः सविता कृणोतु प्रियो दातुर्दक्षिणाया इह स्याम् ॥ १ ॥
यथेंद्रो द्यावापृथिव्योर्यशस्वान् यथाप ओषधीषु यशस्वतीः ॥
एवा विश्वेषु देवेषु वयं सर्वेषु यशसः स्याम ॥ २ ॥ यशा इंद्रो यशा अग्नि० ॥ ३ ॥

---

१ कदन-मे

१ अ. वे सं. १।१।१-४। त्रा-सपत्ना। २ अ. वे स. १।९।१-४। ३ ऋ वे. स. ३।१६ । ४ अ. वे. ३।२२। ५ अ. वे. सं. ६।३८।२५।१।३ ६ अ. वे. सं. ६।५८

गिरावरगराटेषु हिरण्ये गोषु यद्यशः । सुरायां सिच्यमानायां कीलाले मधु तन्मयि ॥ १ ॥
अश्विना सारघेण मा मधुनाक्तं शुभस्पती । यथा भर्गस्वतीं वाचमावदानि जनाँ अनु ॥ २ ॥
मयि वर्चो अथो यशोऽथो यज्ञस्य यत्पयः । तन्मयि प्रजापतिर्दिवि द्यामिव दृंहतु ॥ ३ ॥
यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोर्भवति प्रियः । एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ ११ ॥
यथा सोमो द्वितीये सवन इंद्राग्न्योर्भवति प्रियः । एवा म इंद्राग्नी वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥१२॥ ५
यथा सोमस्तृतीये सवन ऋभूणां भवति प्रियः । एवा मे ऋभवो वर्चश्च ध्रियतां ॥ १३ ॥
यद्गिरिषु पर्वतेषु गोष्वश्वेषु यन्मधु । सुरायां सिच्यमानायां यत्तत्र मधु तन्मयि ॥ १८ ॥
अश्विना सारघेण मा मधुनाङ्क्त शुभस्पती । यथा वर्चस्वतीं वाचमावदानि जनाँ अनु ॥ १९ ॥
स्तनयित्नुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुष्मं क्षिपसि भूम्यां दिवि ॥
तां पशव उप जीवंति सर्वे तेनो सेषमूर्जं पिपर्त्ति ॥ २० ॥ १०
पृथिवी दंडोऽन्तरिक्षं गर्भो द्यौः कशा विद्युत्प्रकशो हिरण्ययो बिंदुः ॥ २१ ॥
यो वै कशायाः सप्त मधूनि वेद मधुमान् भवति ।
ब्राह्मणश्च राजा च धेनुश्चानड्वांश्च व्रीहिश्च यवश्च मधु सप्तमम् ॥ २२ ॥
मधुमान् भवति मधुमदस्याहार्यं भवति । मधुमतो लोकान् जयति य एवं वेद ॥ २३ ॥
यद्वीध्रे स्तनयति प्रजापतिरेव तत्प्रजाभ्यः प्रादुर्भवति । तस्मात्प्राचीनोपवीतस्तिष्ठे प्रजापतेऽनु १५
मा बुध्यस्वेति । अन्वेनं प्रजा अनु प्रजापतिर्बुध्यते य एवं वेद ॥ २४ ॥
यच्च वर्चो अक्षेषु सुरायां च यदाहितं । यद्गोष्वश्विना वर्चस्तेन मां वर्चसावतम् ॥ २५ ॥
येन महानघ्न्या जघनमश्विना येन वा सुरा । येनाक्षा अभ्यषिच्यन्त तेनेमां वर्चसावतम् ॥ २६ ॥
योऽनिध्मो दीदयदप्स्वन्तर्यं विप्रास ईडते अध्वरेषु ॥
अपां नपान्मधुमतीरपो दाया याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्यावान् ॥ २७ ॥ २०
इदमहं रुशन्तं ग्राभं तनूदूषिमपोहामि । यो भद्रो रोचनस्तमुदचामि ॥ २८ ॥
आस्यै ब्राह्मणाः स्नपनीर्हरन्त्ववीरघ्नीरुदजन्त्वापः ।
अर्यम्णो अग्निं पर्येतु पूषन्प्रतीक्षन्ते श्वशुरो देवरश्च ॥ २९ ॥
शं ते हिरण्यं शमु सन्त्वापः शं मेथिर्भवतु शं युगस्य तर्द्म ॥
शं त आपः शतपवित्रा भवंतु शमु पत्या तन्वं संस्पृशस्व ॥ वर्चस्यगणः समाप्तः ॥ ४० ॥ २५
अमूः पारे पृदाक्वस्त्रिषप्ता निर्जरायवः ।
तासां जरायुभिर्वयमक्ष्या३वपि व्ययामस्यघायोः परिपंथिनः ॥ १ ॥
विषूच्येतु कृन्तती पिनाकमिव बिभ्रती । विष्वक्पुनर्भुवा मनो असमृद्धा अघायवः ॥ २ ॥
न बहवः समशकन्नार्भका अभि दाधृषुः । वेणोरद्गा इवाभितोऽसमृद्धा अघायवः ॥ ३ ॥
प्रेतं पादौ प्र स्फुरतं वहतं पृणतो गृहान् । इन्द्राण्येतु प्रथमाजीतामुषिता पुरः ॥ ३ ॥ ३०
पातं न इन्द्रापूषणादितिः पांतु मरुतः । अपां नपात्सिंधवः सप्त पातन पातु नो विष्णुरुत द्यौः ॥१॥

१ अ. वे सं ६।६९।१-३। २ अटयवघम-जनं । ३ ज-अपि । ४ ज-र । ५ घटयबअनई-है । ५ घटयबअनईर-या, क-पा । ४ अ वे. ९।१।११-१३। ६ अ. वे. सं. १४।१।३५-४०। ७ अ. वे. ११।२७।१-४। ८ अ. वे. ६।१।३।१-३

पातां नो द्यावापृथिवी अभिष्टये पातु ग्रावा पातु सोमो नो अंहसः ।
पातु नो देवी सुभगा सरस्वती पात्वग्निः शिवा ये अस्य पायवः ॥ २ ॥
पातां नो देवाश्विना शुभस्पती उषासा नक्तोत न उरुष्यताम् ॥
अपां नपादभिहृती गयस्य चिद्देव त्वष्टर्वर्धय सर्वतातये ॥ ३ ॥
५ त्वोहा मे देव्य तव अर्जन्मो ब्रह्मणस्पतिः । पुत्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुस्तरं त्रायमाणं सहः ॥१॥
येन सोमादितिः पथा मित्रा वायंत्यद्रुह । तेना नोऽवसा गहि ॥ १ ॥
येन सोम साहत्यासुरान् रन्धयासि न. । तेना नो अधिवोचत ॥ २ ॥
येन देवा असुराणामोजांस्यवृणीध्व । तेना नः शर्म यच्छत ॥ ३ ॥
यथा वृक्षं लिबुजा समंतं परिषस्वजे । एवा परि ष्वजस्व मा यथा मा कामिन्यसो यथा मन्नापगा असः ॥१
१० नमो देववधेभ्यो राजवधेभ्यः । अथो ये विश्यानां वधास्तेभ्यो मृत्यो नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥
नमस्ते अधिवाकाय परावाकाय ते नमः । सुमत्यै मृत्यो ते नमो दुर्मत्यै त इदं नम. ॥ २ ॥
नमस्ते यातुधानेभ्यो नमस्ते भेषजेभ्यः । नमस्ते मृत्यो मूलेभ्यो ब्राह्मणेभ्य इदं नम. ॥ ३ ॥
अभयं मित्रावरुणाविहास्तु नोऽर्चिषात्त्रिणो नुदतं प्रतीचः । अभयं सोमसविता न कृणोतु ।
अभयं नोऽस्तूर्वन्तरिक्षं सप्तऋषीणां च हविषाभयं नो अस्तु ॥
१५ अनमित्रं नो अधरादनमित्रं न उत्तरात् । इन्द्रानमित्रं न पश्चादनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ३ ॥
उर्द्ध प्राणात्सहस्राक्षो युक्त्वाशपथो रथम् । शप्तारमन्विच्छन्मम वृक इवाविमतो गृह ॥ १ ॥
परि णो वृङ्ग्धि शपथ ह्रदमग्निरिवा दहन् । शप्तारमत्र नो जहि दिवो वृक्षमिवाशनिः ॥ २ ॥
यो नः शपादशपत शपतो यश्च नः शपात् । वृक्ष इव विद्युता हत आमूलादनुशुष्यतु ॥
अनमित्रं नो अधरादनमित्रं न उत्तरात् । इन्द्रानमित्रं न पश्चादनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ३ ॥
२० मनसे चेतसे धिय आकूतय उत चित्तये । मत्यै श्रुताय चक्षसे विधेम हविषा वयम् ॥ १ ॥
अपानाय व्यानाय प्राणाय भूरिधायसे । सरस्वत्या उरुव्यचे विधेम हविषा वयम् ॥ २ ॥
यमो मृत्युरघमारो निर्ऋथो बभ्रु. शर्वोऽस्ता नीलशिखण्ड' ।
देवजनाः सेनयोत्तस्थिवांसस्ते अस्माकं परि वृञ्जन्तु वीरान् ॥ १ ॥
मनसा होमैर्हविषा घृतेन शर्वायास्त्र उत राज्ञे भवाय ।
२५ नमस्येभ्यो नम एभ्य' कृणोम्यन्यात्रास्मदघविषा नयंतु ॥ २ ॥
त्रायध्वं नो अघविषाभ्यो वधाद्विश्वे देवा मरुतो विश्ववेदसः ।
अग्नीषोमा वरुणः पूतदक्षा वातापर्जन्ययो' सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥
बृहस्पतिम० त्वमृषु० त्रातारमिह० इन्द्र' सुत्रामा । अभयं न कृणोत्विति विशेष. । स सुत्रामा-स्ववा० तस्य वय । विपरीते १ आमन्द्रैरिंद्र हरि० । वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माहर्वर्म सूर्यः । वर्म
३० मे विश्वे देवाः क्रन्मा मा प्रापत्प्रतीचिका ॥ (१९।२।२०।४)
ऐन्द्राग्नं वर्म बहुल यदुग्रं विश्वेदेवा नातिविध्यन्ति सर्वे ।
तन्मे तन्वं त्रायतां सर्वतो बृहदायुष्मान् जरदष्टिर्यथासत् ॥ (१५।३।१९)
गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोऽरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु ।
बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम् ॥

---

१ षवटयन-प्रेषो । २ ईअनघटय-चोतान , ष-लो ३ ज्ञ-स्यो । ४ ध-सत्यार ।
१ अ. सं. ६।१।४।१ २ ,, ६।१।७।१-३ ३ ,, ८।१ ४ अ. सं. ६।११।१-३ ५—
६।३।१४ ६—६।४०।१।३ ७—६।४।३७।१ ८—६।४९।१-२ ९—६।१०।९३।१-३,

यत्ते मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्वः संबभूवु ।
तासु नो धेह्यभिनः १ पत । पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः ॥ (१२।१।११-१२)
यास्ते प्राची प्रदिशो या उदीचीर्यास्ते भूमे अधराद्याश्च पश्चात् ।
स्योना जोस्ता मह्यं चरते भवतु मा निपप्त भुवने शिश्रियाणः ॥ १ ॥
मा न पश्चान्मा पुरस्तान्नुदिष्ठा मोत्तरादधरादुत । ५
स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन्परिपथिनो वरीयो यावया वध ॥ ३२ ॥ स्वस्त्ययनगणः ॥
स्वस्तिदा विशापतिर्वृत्रहा १ ॥ (१।४।२१)
ब्राह्मणेन पर्युक्तासि कण्वेन नार्षदेन । सेनेवैसि त्विषीमती न तत्र भयमस्ति यत्र प्राप्नोस्योषधे ॥
नैता अर्वरिणु० १ अभयं मित्रा वरुणा० १ अभयं द्यावापृथिवी इहास्तु नोभाविमौनु १०
ददत नः प्रतीचः । मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठा विंदतमिथो विघ्नाना उपयतु मृत्यु ॥ १ ॥
हत तर्दं समकमाखुमश्विना च्छिन्तं शिरो अपि पृष्ठी श्रिणीत ।
यवान्ने ददानपिनह्यत मुखमथाभय कृणुत धान्याय ॥ १ ॥
पूषेमा आस इन्द्र सुत्रामा १ मेत यथामनु गामीम एषायेन पूर्वं न्यैयथ त ब्रवीमि ।
तत्था एतत्पुरुषमाप्रत्यामय परस्तादभयं ते अर्वाक् । १ स्वस्तिदा विशापतिः ॥ १ ॥ १५
नमस्ते घोषिणीभ्यो नमस्ते केशिनीभ्यो नमो नमस्कृताभ्यो नम सभुजतीभ्य ॥ (११।२।३१)
अस्ते राष्ट्रमिह रोहितोऽहार्षीद्व्यास्तवन्मृधो अभय ते अभूत् ।
तस्मै ते द्यावापृथिवी रेवतीभि काम दुहातामिह शक्वरीभिः ॥ १ ॥ (१३।१५)
इदमुच्छ्रेयोऽवसानमागा शिवे मे द्यावापृथिवी अभूताम् । २०
असपत्नाः प्रदिशो मे भवतु न वै त्वा द्विष्मो अभय नो अस्तु ॥ (१९।२।१४।१)
यत इन्द्र भयामहे० ऊतिभिः ॥ अभयगणः ।
मा नो विदन्विव्याधिनो मो अभिव्याधिनो विदन् । आरात् शरव्या अस्मद्विषूचीरिंद्र पातय ।१॥
विष्वंचो अस्मच्छरवः पतंतु ये अस्ता ये चास्याः । दैवीर्मनुष्येषवो ममामित्रान्वि विध्यत ॥ २ ॥
यो न स्वो यो अरणः सजात उत निष्ट्यो यो अस्मा अभिदासति । २५
रुद्र शरव्ययैतान् ममामित्रान्वि विध्यतु ॥ ३ ॥
यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विष च्छपाति नः ॥ देवास्तं सर्वे धूर्वंतु० ॥ ४ ॥
अदारसृद्भवतु० १ । यो अद्य सेन्यो वधोऽघायूनामुदीरते । युवं त मित्रा वरुणावस्मद्यावयं परि ॥२॥
इतश्च यदमुतश्च यद्वध वरुण यावय । वि महच्छर्म यच्छ वरीयो यावया वध ॥ ३ ॥
शास इत्था महा अमित्रसाहो अस्तृतः । न यस्य० ४ । स्वस्तिदा विशांपति० १ । वि न इन्द्र० १ । अभ्यर्भं ३०
गरया तमो यो अस्मां अभिदासति । पादुव्ययस्य यः । विरक्षो विमृ० । अपेन्द्र द्वि० वि महच्छर्म० ।
२ संशितं म इदं ब्रह्म संशितं वीर्यं बलं । संशितं क्षत्रमजरमस्तु जिष्णुर्येषामस्मि पुरोहितः ।
समहमेषां राष्ट्रं स्यामि समोजो वीर्यं बलं । वृश्चामि शत्रूणां बाहूननेन हविषाहं ॥२॥ नीचैः पद्यंतां
तामधरे भवतु ये नः सूरिं मघवानं पृतन्यात् । क्षिणोमि ब्रह्मणामित्रानुन्नयामि स्वानहं ॥ ३ ॥

---

१ यटचकधन-स्योना ता, भ-स्योनास्तर । २ अ वे १४।१९, १४।१९ -१४।२१
४-६।४।२२ ५-६।५।५०।१ नकघर-हतनद, यटअ-हततद, ई-हततांद । ६ टचचअधमाईर-पूर्वे ।
७ बुडयचअनर-मानो । ८ घडयअन-न यातयः । ९-विष्टं चो । १० -भिखाति स० । ११-णा ।
१२ इनटयचडय-अथममेसया, अ-अथाध-अथमगमया । १३ अ वे. ३।१९।१-८, १४ भ-नयामि,
१५ घअनर-मघवान, १६ अनचर-क्षुणासि, भवर्क-क्षुणमि ।

तीक्ष्णीयांसः परशोरग्नेस्तीक्ष्णतरा उत । इंद्रस्य वज्रात्तीक्ष्णीयांसो येषामस्मि पुरोहितः ॥ ४ ॥
एषामहमायुधा सं स्याम्येषां राष्ट्रं सुवीरं वर्धयामि ।
एषां क्षत्रमजरमस्तु जिष्ण्वे [1] षां चित्तं विश्वेऽवन्तु देवाः ॥ ५ ॥
उद्धर्षतां मघवन्वाजिनान्युद्वीराणां जयतामेतु घोषः ॥ पृथग्घोषा उद्दालयः केतुमंत उदीरतं ॥ ६ ॥
५ देवा इन्द्रज्येष्ठा मरुतो यंतु सेनया ॥ ८ ॥
प्रेता जयता नर उग्रा वः संतु बाहवः । तीक्ष्णेषवोऽबलधन्वनो हतोग्रायुधा अबलानुग्रबाहवः ॥७॥
अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते । जयामित्रान्प्र पद्यस्व जह्येषां वरं वरं मामीषां मोचि कश्चन ॥८
[2]यया मन्यो सरथमारुजतो हर्षमाणो: । संशिता मरुची । इति विशेषः । सूक्तं० ।
[3]यस्ते मन्यो विधद्वज्रसायक सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक् ।
१० साह्याम दासमार्यं त्वया युजा वयं सहस्कृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥
[4]एता देवसेनाः सूर्यकेतवः सचेतसः । अमित्रान्नो जयंतु स्वाहा ॥ (५।४।२१।१२)
[5]अव मन्युरवायताव बाहू मनोयुजा । पराशर त्वं तेषां पराञ्चं शुष्मं मर्दयाधा नो रयिमा कृधि ।१॥
निर्हस्तेभ्यो नैर्हस्तं यं देवाः शरुमस्यथ वृश्चामि शत्रूणां बाहूननेन हविषाहं ॥ २ ॥
इंद्रश्चकार प्रथमं नैर्हस्तमसुरेभ्यः । जयतु सत्वानो मम स्थिरेणेंद्रेण मेदिना ॥ ३ ॥
१५ [6]निर्हस्तः शत्रुरभिदासन्नस्तु ये सेनाभिर्युधमायन्त्यस्मान् ।
समर्पयेंद्र महता वधेन द्रात्वेषामघहारो विविद्धः ॥ १ ॥
आतन्वाना आयच्छन्तोऽस्यन्तो ये च धावथ । निर्हस्ताः शत्रवः स्थनेंद्रो वोऽद्य पराशरीत् ॥ २ ॥
निर्हस्ताः सन्तु शत्रवोऽङ्गैषां म्लापयामसि । अथैषामिंद्र वेदांसि शतशो वि भजामहै ॥ ३ ॥
[7]परि वर्माणि सर्वत इंद्र पूषा च सस्रतुः । मुह्यन्त्वद्यामूः सेना अमित्राणां परस्तरां ॥ १ ॥
२० मूढा अमित्राश्चरताशीर्षाण इवाहयः । तेषां वो अग्निमूढानामिंद्रो हन्तु वरंवरं ॥ २ ॥
[8]एषु नह्य वृषाजिनं हरिणस्याभियं कृधि ॥ पराङमित्र एषत्वर्वाची गौरुपेषतु ॥ ३ ॥
[9]अभिभूर्यज्ञो अभिभूरग्निरभिभूः सोमो ।
अभिभूरिंद्र अभ्य [10]हं विश्वाः पृतना यथा सान्येवा विधेमाग्निहोत्रा इदं हविः ॥ १ ॥
स्वधास्तु मित्रावरुणा विपश्चिता प्रजावत् क्षत्रं मधुनेह पिन्वतं ॥
२५ बाधेथां दूरं निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुमुक्तमस्मत् ॥ २ ॥
इमं वीरमनु हर्षध्वमुग्रमिंद्रं सखायो अनु सं रभध्वं । ग्रामजितं गोजितं वज्रबाहुं जयंतमज्म प्रमृणंतमोजसा ।
[11]इन्द्रो जयाति न पराजयाता अधिराजो राजसु राजयातै ।
चर्कृत्य ईड्यो वंद्यश्चोपसद्यो नमस्यो भवेह ॥ १ ॥
त्वमिंद्राधिराजः श्रवस्युस्त्वं भूरभिभूतिर्जनानां । त्वं दैवीर्विश इमा वि राजा युष्मत् क्षत्रमजरं ते अस्तु ।२
३० [12]प्राच्या दिशस्त्वमिंद्रासि राजोतोदीच्या दिशो वृत्रहञ्छत्रुहोसि ।
यत्र यंति स्रोत्यास्तज्जितं ते दक्षिणतो वृषभ एषि हव्यः ॥ ३ ॥

---

१ धकवाहबल-रह्य । २ अनदयवक्-ममीषा । ३ अ. वे. ४।३१।१ । ४ अ वे ५।२१।१२ । ५ क-सौमनसः । ६ अ वे. ६।७।६५, ७ अ. वे. ६।६६, ८ धकयअनदयब-सर्वत्र । ९ अ. वे. ६।९७ । १० १ अ. वे. ६।९७, ११ कघअमब स्यासत् । १२ अ. वे ६।९८,

अभि त्वेंद्र वरिमतः पुरा त्वांहुरणाद्धुवे । व्हयाम्युग्रं चेत्तार पुरुणामानमेकजम् ॥ १ ॥
यो अद्य सेन्यो वधो जिघांसन्न उदीरते । इन्द्रस्य तत्र बाहू समतं परि वृञ्म ॥ २ ॥
परि वृञ्म इंद्रस्य बाहू समतं त्रातुस्त्रायता न । देव सवित सोमराजं सुमनस मा कृणु स्वस्तये ॥ ३ ॥

अपराजितगणः ॥

यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विषञ् छपाति न' । देवास्त सर्वे धूर्वंतु ब्रह्म० ॥ (१।१९।४।), ५
शर्मवर्म्मैतदाहरास्यै नार्यां उपास्तरे । सिनीवालि प्रजायतां भगस्य सुमतावसत् ॥ १४।२।२१ ॥
उद् उर्म्मि. शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुंचत । माऽदुष्कृतौ व्येनसावघ्न्यावशुनमारताम् ।। १६ ॥
अघोरचक्षुरपतिघ्नी स्योना शग्मा सुशेवा सुयमा गृहेभ्य ॥
वीरसूर्देवृकामा स त्वयैधिषीमहि सुमनस्यमाना ॥ १७ ॥
इतश्च यदमुतश्च यद्वधं वरुण यावय ॥ वि महच्छर्म यच्छ वरीयो यावया वधं ॥ (१।२०।३) १०
अपेंद्र द्विष० ज्यायसो वधं० । विमहच्छर्म ॥ (१।२१।४)
यूयं नः प्रवतो नपान्मरुतः सूर्यत्वचस' । शर्मयच्छाथ सप्रथ' ।
इममग्न आयुषे वर्चसे नय प्रियं रेतो वरुणमित्र । मतो० ॥ (१।२८।५) ॥
तिस्रो देवीर्महि नः शर्म यच्छत प्रजायै न स्तन्वे यच्च पुष्ट । माहास्महि प्रजया० ॥(५।३।७)
उरुव्यचा नो महिषः शर्म यच्छ । त्वस्मि० ॥ ८ ॥ १५
इंद्रस्य शर्म्मासि । त त्वा प्रपद्ये त त्वा प्रविशामि सर्वगु' सर्वपूरुषः सर्वात्मा सर्वतनुः सह यन्मे स्वितेन ॥ (५।६।१४) ॥
अश्मवर्म मेऽसि यो मा प्राच्या दिशोऽघायुरभिदासात् । एतत्सऋच्छात् । यो मां दक्षिणाया. ॥
यो मा प्रतीच्याः० । यो मोदीच्या.० । यो मा ध्रुवाया' । यो मोर्ध्वाया ० ।।
बृहता मन उपव्हये मातरिश्वना प्राणापानौ।सूर्याच्चक्षुरतरिक्षाच्छ्रोत्रं पृथिव्या. शरीरम्॥(५।१०।१-८) २०
येन देवा असुराणामोजास्यवृणीध्वं । तेना न. शर्म यच्छथ ॥ (६।१।७।३)
यथा वृक्ष लिबुजा समतं परिषस्वजे । एवा परिष्वजस्व मां ।
यथा मां कामिन्यसो यथा मन्नापगा असः ॥ (६।१।७।१-२)
यथेमे द्यावापृथिवी सद्यः पर्येति सूर्य. । एवा पर्येमि ते मनो यथा मां काम० ।
यथा सुपर्णः प्रपतन्न पक्षौ निहति भूम्यां । एवा नि हन्मि ते मनो यथा मा काम० । २५
वांछ मे तन्वं पादौ वाञ्छाक्ष्यौ वाञ्छसक्थ्यौ । अक्षौ वृषण्यत्या केशा मा ते कामेन शुष्यंतु ॥
मम त्वादोषणिश्रिषं कृणोमि हृदयश्रिषं ॥ (६।१।९।१-२)
यथायतः परागसौ मामुष्याहं कदाचन । अनडुद्भ्यस्त्व प्रथमं धेनुभ्यस्त्वमरुंधतिः ।
अधेनवे वयसे शर्म यच्छ चतुष्पदे । शर्म यच्छत्वोषधिः सह देवीररुंधती ।
करत्ययस्वं तं गोष्ठमयक्ष्मा उत पुरुषान् । निरवल्पां सुभगामस्यावदामि जीवलां ॥ ३०
सा नो रुद्रस्यास्तां हेतिं दूरं नयतु गोभ्य' । तनूहे वाजिं तन्वक्षमभ्यघावतु शर्म तुभ्य ॥
अपहृतो महोवरुणाय येद्योदिवीव ज्योतिरवामिमीयात् ॥
वाजस्य तु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे ॥

१ अ वे. ६।९९ । २ ख-वर्चसः छकग्रअनर्हरत्व-त्वमस । ३ ख-हृ । ४ अ. वे. ८।२।७ ।

यस्य उपस्था उर्वा १ तरिक्ष । सा नः शर्म त्रिवरूथं नियच्छात् ।
देशानो पत्नीरुशती ०२ यच्छतु समासौ ।
अविबूहि मा रमथा सृजे तवैव सन्त्सर्वहायाइहास्तु ॥
भवाशर्वौ मृड त शर्म यच्छ मयासिष्यद्दुरित धत्तमायुः ।
५ रक्षोहण वाजि० १ ।

स्वाक्तिं मे द्यावापृथिवी स्वाक्ति मित्रो अकरयं ॥ स्वाक्ति मे ब्रह्मणस्पति स्वाक्तिं सविताकरत् ॥७।३०॥
वर्म मे द्यावापृथिवी स्वस्त्ययनोक्ता १ । ऐंद्राग्न वर्म० १ इयमपि तत्र ॥
वर्म मह्यमय मणि फालाज्जात' करिष्यति । पूर्णोमथेन मागमद्रसेन सह वर्चसा ।
मित्र' पृथिव्योदक्रामत्ता पुर' प्रणयामि वः । तामाविशतता प्रविशत सा व शर्म च वर्म यच्छतु ।
१० वायुरंतरिक्षेणोद्० । सूर्योदिवो० । चद्रमानक्षत्रै२० । सोम ओषधीरु० । यज्ञोदक्षिणाभिरु० । समुद्रो
नदीभिरु० । ब्रह्म ब्रह्मचारिभिरु० । इन्द्रो वीर्येणो० । देवा अमृतेणो० । प्रजापति प्रजापतिभिरु० ॥
अप न्यधु पौरुषेयं वध यमिंद्राग्नी धाता सविता बृहस्पतिः ।
सोमो राजा वरुणो अश्विना यम पूषास्मान्परिपातु मृत्यो' ॥ १ ॥
यानि चकार भुवनस्य यस्पति. प्रजापतिर्मातरिश्वा प्रजाभ्यः ।
१५ प्रदिशो यानि वसते दिशश्च तानि मे वर्माणि बहुलानि सतु ॥ २ ॥

यत्ते तनूष्वनह्यत देवा द्युराजयो देहिनः । इंद्रो यच्चक्रे वर्म तदस्मान्पातु सर्वतः ॥ ३ ॥
वर्म मे द्यावापृथिवी स्वस्त्ययनोक्ता ।
अपेसपत्नं पुरस्तात्पश्चान्नो अभय कृत । सविता दक्षिण उत्तरान्माशचीपति ॥ १ ॥
दिवो मादित्या रक्षतु भूम्या रक्षंत्वग्नयः । इन्द्राग्नी रक्षता मा पुरस्तादश्विनावभित शर्म यच्छता ।
२० तिरश्चीनघ्न्या रक्षतु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वत सतु वर्म ॥ २ ॥ इति शर्मवर्मगण ।

अथ पूर्वोक्ता अशीत्युत्तरशत श्लोका' ॥

सुरास्त्वामभिषिंचंतु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सकर्षणो विभु ॥ १ ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवतु विजयाय ते । आखंडलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥ २ ॥
वरुण' पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिव । ब्रह्मणा सहित शेषो दिक्पाला' पातु ते सदा ॥ ३ ॥
२५ रुद्रो धर्मो मनुर्दाक्षी रुचि' श्रद्धा तु पार्थिव । भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च सनकश्च सनंदन ॥ ४ ॥

सनत्कुमारश्च तथा भगवानपि चाङ्गिराः । पुलहश्च पुलस्त्यश्च मरीचिः कश्यपः प्रभु ॥ ५ ॥
एते त्वामभिषिंचंतु प्रजाध्यक्षा. समागता. । प्रभाकरा बर्हिषदो अग्निष्वात्तास्तथैव च ॥ ६ ॥
क्रव्यादाश्चोपहूताश्च आज्यपाश्च सुकालिनः । एते त्वामभिषिंचतु पितरश्चाग्निभिः सह ॥ ७ ॥
लक्ष्मीर्वेदी शची ख्यातिरनसूया तथा स्मृतिः । सभूति. सन्नतिश्चैव क्षमा प्रीतिस्तथैव च ॥ ८ ॥

---

१ खअनईरघट—फलाज्जात. । २ अ वे १९।१९।१–११ । ३ अ वे १९।२० । ४ घ–धाता ।
५ अ. वे. १९।१६।१–२ । ६ ध–च्युत ।

स्वाहा स्वधा च ते राजन्नभिषिंचतु मात" । कीर्तिर्लक्ष्मी धृतिर्मेधा पुष्टिर्लक्ष्मीस्तथा क्रिया ॥ ९ ॥
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टि' सिद्धिश्च पार्थिव । एतास्त्वामभिषिंचंतु धर्मपत्न्यः समागताः ॥१०॥
अरुंधती वसुर्यामी लंबाभानुर्मरुत्वती । सकल्या च मुहूर्ता च साध्या विश्वा तथैव च ॥ ११ ॥
धर्मपत्न्यो दशान्यास्त्वामभिषिंचतु पार्थिव । अदितिर्दितिर्दनु काला सुहृष्टानायुषामुनिः ॥ १२ ॥
कद्रू क्रोधवशा प्राची विनता सुरभिस्तथा । एतास्त्वामभिषिंचतु कश्यपस्य प्रिया प्रिय' ॥ १३ ॥ ५
पत्नी ते बहुपुत्रस्य सुपुत्रा या च भामिनी । समायात्वभिषेकाय विजयाय च पार्थिव ॥ १४ ॥
कृशाश्वपत्नी च तथा सुप्रभा तु जया तथा । सुदर्शना तयो. पुत्रो विजय विदधातु ते ॥ १५ ॥
मनोरमा भानुमती विशाला या च बाहुदा । अरिष्टनेमिपत्न्यस्त्वामभिषिंचंतु पार्थिव ॥ १६ ॥
कृत्तिका रोहिणी देवी विशाखा च तथा नृप । अनूराधा तथा ज्येष्ठा मूल च वसुधाधिप ॥१७॥
आषाढा च तथा पूर्वा तथा या चोत्तराह्वया । अभिजिच्च तथा श्रुत्या धनिष्ठा च तथैव च ॥१८॥ १०
तथा शतभिषक् चैव पूर्वाभाद्रपदा तथा । उत्तरा रेवती राजन् अश्विनी भरणी तथा ॥ १९ ॥
एतास्त्वामभिषिंचतु सोमपत्न्यः समागता । मृगी च मृगचर्मा च श्वेतभद्रैवरा हरि' ॥ २० ॥
पूता च कपिता दष्ट्रा सुरभा सुरुमा तथा । एताः पुलस्त्यपत्न्यस्त्वामभिषिंचंतु पार्थिव ॥ २१ ॥
श्येनी भासी तथा क्रौंची धृतराष्ट्री तथा शुकी । पत्न्यस्त्वामभिषिंचतु अरुणस्यार्कसारथेः ॥ २२ ॥
आयतिर्नियतिश्चैव रात्रिनिद्रा च पार्थिव । एतास्त्वामभिषिंचतु लोकसस्थानहेतव ॥ २३ ॥ १५
उमा सेना शची चैव धूमोर्णा निर्ऋतिस्तथा । गौरी शिवा च बुद्धिश्च वलया चैव नंदना ॥ २४ ॥
आनूवया च तथा ज्योत्स्ना या च देवी वनस्पतिः । एतास्त्वामभिषिंचतु कालस्यावयवाः शुभा' ॥ २५ ॥
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः । ग्रहास्त्वामभिषिंचंतु राहु' केतुश्च तर्पिताः ॥
स्वायभुवो मनो' पुत्रो मनु स्वारोचिषस्तथा । औत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
वैवस्वतोथ सावर्णो दक्षब्रह्मसुतावुभौ । धर्मपुत्रो रुद्रपुत्रो रौच्यो भौत्यश्च यो मनुः ॥ २०
एते त्वामभिषिंचतु मनवश्च चतुर्दश ॥
विश्वभुग्विश्वपाश्चित्रसुशात सुसुर्ती विभु. । मनोजवस्तथौजस्वी बलिरद्भुतभौतिको ॥
वृषश्च कतिधामा च दिविस्पृक् शुचिरेव च । एते त्वामभिषिंचंतु देवपालाश्चतुर्दश ॥
रेवतश्च कुमारश्च तथा वर्चा. कुमारकः । वीरभद्रश्च नदी च विश्वकर्मा पुरोजवः ॥
एते त्वामभिषिंचतु सुरमुख्याः समागता । आत्मा ह्यायुमती दक्ष' पटु' प्राणस्तथैव च ॥ २५
हविष्मश्च गविष्ठश्च ऋत सत्यश्च पार्थिव । अभिषिंचतु राजस्त्वा देवा ह्यंगिरसो दश ॥
क्रतुर्दक्षा वसु सत्यः कालकामौ मुनिस्तथा । धृतिमान्मनुजश्चैव रोचमानस्तथैव च ॥
एते त्वामभिषिंचतु विश्वेदेवास्तथा दश ॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पुष्पकेतुस्तथा बुधः । भरतश्च तथा मृत्युः कापालिरथ किंकिणिः ॥
एकादशैते रुद्रास्त्वामभिषिंचतु पार्थिव ॥ ३०
भुवनो भावनश्चैव सुजन्य. सुजनस्तथा । क्रतु' सुवर्णवर्णश्च व्यजश्च व्यसुतस्तथा ॥
प्रसवश्चाव्ययश्चैव दक्षश्च मनुजाधिप । एते त्वामभिषिंचतु भृगवो नाम देवताः ॥
मनोप्रष्ठश्च प्राणश्च नरोपानश्च वीर्यवान् । चितिर्हयो नयश्चैव हसो नारायणस्तथा ॥
विभुश्चापि दिविश्रेष्ठस्तथान्यश्च जगद्धितः । एते त्वामभिषिंचंतु साध्या द्वादश पार्थिव ॥
धाता मित्रोऽर्यमा पूषा शक्रोंऽशो वरुणो भग । त्वष्टा विवस्वान्सविता विष्णुर्द्वादशमः स्मृतः ॥ ३५

१ धक्ष–इला ह्यशिरैव । २ घअनर्हरवदष वरा । ३ धस सुरसा । ४ क्षक्ष एतेस्त्वां ।

एते त्वामभिषिंचंतु काश्यपा दितिसंभवाः ॥
एकद्वित्रिचतुर्ज्योतिः पंचज्योतिस्तथैव च । एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥
इंद्रश्च गत्या दृश्यते ततः प्रतिसकृत्तथा । मितश्च संमितश्चैव अमितश्च महाबलः ॥
ऋतजित्सत्यजिच्चैव सुषेणः सेनजित्तथा । अतिमित्रस्तथामित्रः पुरुजिच्चापराजितः ॥
५ ऋतश्च ऋतवान् धाता वरुणो विधृतो ध्रुवः । विधारणो महातेजा वासवस्य परः सखा ॥
ईदृगन्यादृशश्चैव एतादृगमिताशनः । क्रीडनश्च तथा शक्तिः सभरश्च महायशाः ॥
धातुग्रो मुनिर्भीमो अतिमुक्तः क्षिपः सहः । धुतिर्वपुरनाधृष्यो वास कामो जयो विराट् ॥
एते त्वामभिषिंचंतु मरुतश्च समागताः । देवा ह्येकोनपञ्चाशन्महाबलपराक्रमाः ॥
चित्रांगदश्चित्ररथश्चित्रसेनश्च वीर्यवान् । ऊर्णायुरनघश्चैव उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥
१० धृतराष्ट्रश्च सोमश्च सूर्यवर्चास्तथैव च । युगपस्तृणपः कीर्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथैव च ॥
कलिश्चाप्यगिरा राजन् पर्जन्यो नारदस्तथा । वृषपर्वा च हंसश्च हाहाहूहूस्तथैव च ॥
विश्वावसुस्ताम्रकश्च तथा च सुरुचिश्च यः । एते त्वामभिषिंचतु गर्धर्वाः पृथिवीपते ॥
आहूत्यः शोभयंत्यश्च वेगवत्यस्तथैव च । आप्लुवत्यस्तथोर्जश्च तथा वेकुरुपद्युमाः ॥
बभ्रवश्चामृतरुचो भुवश्चैव रुचस्तथा । भीरवः शोचयंत्यश्च दिव्या ह्यप्सरसां गणाः ॥
१५ एतास्त्वामभिषिंचंतु कामिन्यस्तरुणाप्रियाः ॥
अनूनमा सुरूपा च सुकेशी च मनोवती । मेनका सहजन्या च पर्णाशा पुंजिका स्थला ॥
ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्त्यपि । प्रम्लोचाथाप्यनुम्लोचा रंभा चैवोर्वशी तथा ॥
पंचचूडा सामवती चित्रलेखा तु पार्थिव । मिश्रकेशी सुगंधिश्च विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ॥
अदृष्टलक्ष्मणा क्षेमा आसिता रुचिका तथा । सुव्रता च सुबाहुश्च सुघोषा सुवपुस्तथा ।
२० पुंडरीकामुदारा च सुराधा सुरसा तथा । हेमा सरस्वती चैव कामला सुव्रतालया ॥
सुमुखा हंसपादी च वासोली रतिलालसा । एतास्त्वामभिषिंचतु राजन्नप्सरसः शुभाः ॥
प्रह्लादश्च महातेजास्तथा राजन् विरोचनः । बली बाणस्तथान्ये च दितिपुत्राः समागताः ॥
अभिषिंचंतु दैत्याश्च दिव्येऽन्याप्यंभसा स्वयं ॥
विप्रचित्तिमुखाः सर्वे दानवास्त्वा समागताः । अभिषिंचतु राजानं राज्यं कर्तुं सुसत्वराः ॥
२५ हेत्यश्चैव प्रहेत्यश्च सलिलेंद्रस्तथैव च । सुकेशी पौरुषेयश्च यज्ञहा पुरुषादकः ॥
विद्युत्सूर्यस्तथा व्याघ्रो वधश्च रसनस्तथा । एते त्वामभिषिंचतु समागम्याथ राक्षसाः ॥
सुसिद्धो माणिमद्रश्च सुमनो नंदनस्तथा । कंडूतिः पचगश्चैव मणिमान्वसुमांस्तथा ॥
सर्वानुभूतिः शंखश्च पिंगाक्षश्चतुरस्तथा । यमो मंदरसो भीमः पद्मचन्द्रः प्रभाकरः ॥
मेघवर्णश्च भव्यश्च प्रद्योतश्च महायशाः । भूतिमान्केतुमांश्चैव मौलिमाश्च चतुर्दशः ॥
३० श्वेतश्च विपुलश्चैव प्रद्युम्नश्च जयावहः । पक्षयक्षो बलाकश्च कुमुदश्च बलाहकः ॥
पद्मनाभः सुगंधश्च सुवीरो विजयाकृतिः । पौर्णमासो हिरण्याक्षः शतजिच्छ्च वीर्यवान् ॥
एते त्वामभिषिंचंतु राजवृक्षाश्च सत्तमाः ॥

---

१ क्ष–पृ. २ क्ष–ज्ञा

शंख पद्मश्च राजेंद्र मकर' कच्छपस्तथा । महापद्मश्च नीलश्च खर्वः कुंदो मुकुंदकः ॥
एते त्वामभिषिंचंतु निधयस्तु समागताः ॥
छगलाश्चैकवक्त्राश्च ये च सूचीमुखा नृपाः । दुःपूरणा विषादाश्च ज्वलनागारकास्तथा ॥
कुंभमात्रा प्रतुडाश्च उपवीरा उलूखला । अकर्णाश्चकर्तडाश्च तथा ये पांशुपाणयः ॥
पांसवश्च वितुंडाश्च विपुला. स्कंदनास्तथा । एते त्वामभिषिंचतु पिशाचाना तु जातयः ॥ ५
ब्रह्मचर्ये स्थिता दांता' सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः । नानाप्रकारवदना नानाबाहुशिरोधराः ॥
चतुष्पथपराह्वालशून्यालयनिकेतनाः । त्रिपुरारिं भव देव ये गता मनुजेश्वर ॥
ते त्वामथाभिषिंचंतु गणा भूतपतेः स्वय ॥
महाकाल पुरस्कृत्य नरसिंहं च मातर. । सर्वास्त्वामभिषिंचंतु राजराज्ये नराधिप ॥
ग्रहः स्कंदो पिशाचश्च नैगमेयस्तथैव च । माभिषिंचंतु राजस्त्वां सर्वे स्कंधमहा. शुभाः ॥ १०
डाकिन्यो याश्च योगिन्य खेचर्यो भूचरास्तथा । सर्वास्त्वामभिषिंचतु समेत्य मनुजेश्वर ॥
गरुडश्चारुणश्चैव अरुणिश्च महाखगः । संपाती विनतश्चैव विष्णुर्गंधकुमारक' ॥
एते त्वामभिषिंचंतु सुपर्णाः पृथ्विपते ।
अनंतश्च महानागो वासुकि. शेषतक्षकौ । सुपर्णारिश्च कुंभश्च वामनोथांजनोत्तम ॥
ऐरावतो महापद्मः कंबलाश्वतरावुभौ । ऐलापत्रश्च खडश्च कर्कोटकधनंजयौ ॥ १५
महाकर्णो महानीलो धृतराष्ट्रबलाहकौ । कुमार. पुष्पदंतश्च गंधर्वश्च मनस्विकः ॥
नहुष. खररोमा च शंखपालस्तथैव च । पद्मश्च कुलिकश्चैव पाणिरित्येवमादय. ॥
नागास्त्वामभिषिंचतु राजराज्ये नराधिप ॥
कुमुदैरावतौ पद्मः पुष्पदंतोऽथ वामनः । सुप्रतीकोंऽजनो नीलः पांतु त्वां सर्वतो द्विपा ॥
पैतामहास्तथा हंसा वृषभ. शांकरस्तथा । उच्चैःश्रवाश्चाश्वपतिस्तथा धन्वन्तरिर्नृप ॥ २०
कौस्तुभ शखराजश्च पातु त्वा सर्वतः सदा । चक्रं त्रिशूलं वज्रश्च नंदकोऽस्त्राणि चाप्यथ ॥
सर्वेऽभिषेक दत्वा च दिशंतु विजय ध्रुव ॥
धर्मश्च वृद्धशाखाश्च सत्यं दान तपस्तथा । यशो यज्ञास्तथैवायुर्ब्रह्मचर्यं दमः शम. ॥
एते त्वा मभिषिंचंतु चित्रगुप्तश्च पार्थिव । दंड' पिंगलकश्चैव मृत्यु' कालांतकावुभौ ॥
वालखिल्यास्तथा सर्वे भवंतु विजयाय ते ॥ २५
दिग्धेनवश्चतस्रस्त्वां सुरभिश्च तथा नृप । अभिषिंचतु सर्वाभिर्गोभिः सार्द्धं नरेश्वर ॥
वेदव्यासश्च वाल्मीकि' शमनोऽथ पराशरः । देवल' पर्वतश्चैव दुर्वासा भासुरि शुचि ॥
याज्ञवल्क्यः सजाबालिर्जमदग्निः शुचिश्रवाः । विश्वामित्रः स्थूलकच्छो वर्द्धनोऽत्रिर्विदूरथः ॥
एकतश्च द्वितश्चैव त्रिता गोतमगालवौ । शाण्डिल्यश्च भरद्वाजो मौद्गल्यो वेदवाहनः ॥
बृहदश्वः कृ[illegible]मको जपजानुर्घटोदरः । यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च आरमा धामश्च जैमिनिः ॥ ३०
ऋषि. सारंगवश्चैव तथागस्त्यो महातपाः । धुधुमुंधुर्मिशश्चैव इंद्रबाहुर्महोदयः ॥
कात्यायनश्च कण्वश्च वलाकश्चैमनंदनः । एते त्वामभिषिंचंतु मुनयः पार्थिवोत्तम ॥
पृथुर्दिलीपो भरतो दुष्यंतः शत्रुजिद्बली । मनु' ककुत्स्थश्चानेना युवनाश्वो जयद्रथः ॥

---

१ घऽब-छा । २ घ—णकपाणय; डब—पांसपाणय. । ३ घयडअब—स्कंध ।

मांधाता मुचकुंदश्च तथा राजा पुरूरवाः । इक्ष्वाकुश्च यदुश्चैव पुरुर्भूरिश्रवास्तथा ॥
अम्बरीषश्च नाभागो बृहदश्वो महाहनु' । प्रद्युम्नश्चाथ सुद्युम्नो भूरिद्युम्नश्च संजयः ॥
एते चान्ये च राजानस्तव राजन् दिवंगता । समायात्वभिषेकाय विजयाय तथा श्रियै ॥
पर्जन्याद्यास्तथा भूप मेघाः सर्वे समागताः । द्रुमाश्चौषधयो रत्न बीजानि विविधानि च ॥
५ सर्वे त्वामभिषिंचंतु राजराज्ये सुसत्वरा ॥
पुरुषश्चाप्रमेयात्मा महाभूतानि यानि च । पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिस्तथैव च ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तश्च महीपते । एते त्वामभिषिंचंतु समेता वसुधाधिप ॥
रुक्मभौम. शिलाभौम पातालो नीलमृत्तिकः । पीतरक्तासिताश्चैव श्वेतभौमास्तथैव च ॥
एते त्वामभिषिंचंतु विजयाय महीपते ॥
१० भूर्लोकोऽथ भुवर्लोक स्वर्लोकोऽथ महर्जनः । तप सत्यं च राजेंद्र विजयाय भवंतु ते ॥
जम्बू शाक कुशः क्रौंच. शाल्मलीद्वय एव च । प्लक्षश्च पुष्करश्चैव स्वस्वाम्य प्रदिशंतु ते ॥
उत्तरा कुरवः पुण्या रम्या हैरण्वतास्तथा । भद्राश्वः केतुमालश्च वर्षश्चैव इलाव्रत ॥
हरिवर्ष. किंपुरुषो वर्षो भारतसंज्ञक. । एते त्वामभिषिंचतु समेत्य वसुधाधिप ॥
इक्षुद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गंधर्वो वरुणस्तथा ॥
१५ अय च नवमस्तेषा स्वस्वाम्यं प्रदिशतु ते ॥
हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नील एव तु । श्वेतशृंगोगवान्मेरुर्माल्यवद्गंधमादना ॥
महेंद्रो मलय सह्य' शुक्तिमानृक्षवास्तथा । विंध्यश्च पारियात्रश्च सर्व एव महीधराः ॥
समागम्याभिषिंचतु त्वामद्य वसुधाधिप ॥
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेद सामवेदस्तथैव च । अथर्ववेदो वेदास्त्वां अभिषिंचतु पार्थिव ॥
२० इतिहासो धनुर्वेदो गांधर्वश्चायुसंज्ञितः । सप्तापवेदाश्च तथा विजयाय भवतु ते ॥
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्त ज्योतिषां गतिः । छंदो विवितिषैष्ठानि विजयाय भवतु ते ॥
अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या त्येताश्चतुर्दश ॥
सांख्ययोगः पांचरात्रो वेदः पाशुपतं तथा । कृतांतपचक चैव शास्त्राणि विविधानि च ॥
गायत्री पापशमनी गंगा देवी महा शिवा । गांधारी च तथा नारी विजय प्रदिशतु ते ॥
२५ देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगा. । ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणा' । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये । स्थानानि च समस्तानि पुण्यान्यायतनानि च ॥
जीमूतानि च सर्वाणि तद्विकाराश्च सर्वश । उक्तानि चाप्यनुक्तानि विजयाय भवतु ते ॥
लवणक्षारतोयाश्च घृतमंडोदकास्तथा । दधिमंडोदकाश्चैव सुरोदश्च नराधिप ॥
३० तथैवेक्षुरसोदश्च तथा स्वादूदकश्च यः । गर्भोदकश्च तोयैस्त्वामभिषिंचतु पार्थिव ॥
चत्वारः सागराश्चैव स्वेन तोयेन पार्थिव । समागम्याभिषेके तु विजयं प्रदिशतु ते ॥
पुष्करश्च प्रयागश्च प्रभासो नैमिष तथा । तथा ब्रह्मसर' पुण्यं गयाशीर्ष च पार्थिव ॥
कालोदको नंदिकुंडस्तथैवोत्तरमानस' । स्वर्गमार्गप्रदश्चैव तथा पचनदश्च य ॥

---

१ क्ष पाठ । २ अनयवध—पति । ३ क्ष–निचिति । ४ क्ष–कथमिनी । ५ ध–मु यो

भृगुतीर्थं प्रभासश्च तथैवामरकटक^१ । आश्रम. कालिकायाश्च तृणबिंदोस्तथाश्रम^१ ॥
गोतीर्थं चाग्नितीर्थं च विमलः स्वर्ग एव च । जंबूमार्गश्च विमल पुण्यस्तंडुलिकाश्रम ॥
कपिलश्च तथा तीर्थो तीर्थो वातिकखाडिका । महासरस्तथागस्त्यकुमारीतीर्थमेव च ॥
अगद्वारःकुशावर्तो बिल्वको नीलपर्वतः । वाराह पर्वतश्चैव तीर्थं कनखल तथा ॥
सुगधा च भरा कुमारस्तथा शाकभरीति या । भृगुतुग सकुब्जाम्रः कपिलस्य तथाश्रम ॥ ५
चमसोद्भेदन पुण्यस्तथा विनशन शुभ^१ । अजतुगश्च मोचश्च अश्वगधश्च पार्थिव ॥
कालजर सकेदारो रुद्रकोटिस्तथैव च । महालयश्च राजेंद्र बदर्याश्रम एव च ॥
नदा च सोमतीर्थं च सूर्यतीर्थं शतक्रतोः । अश्विनोर्वरुणस्याथ वायोर्वैश्रवणस्य च ॥
ब्रह्मणश्चैव शर्वस्य यमस्य च्यवनस्य च । विरूपाक्षस्य धर्मस्य तथा चाप्सरसा नृप ॥
ऋषीणा च वसूना च साध्याना मरुतां तथा । आदित्याना च रुद्राणा तथा चागिरसा नृप ॥ १०
विश्वेदेवभृगूणा च तथान्येषा च मानद । प्लक्षप्रस्रवणश्चैव सुपुत्रा च नराधिप ॥
शालग्रामसरश्चैव वाराहो मानसस्तथा । कामाश्रमस्त्रिकूटश्च चित्रकूटस्तथैव च ॥
सपूर्व^१ क्रतुसारश्च तथाविष्णुपदं सरः । कापिलं च तथा तीर्थं वासुकेस्तीर्थमेव तु ॥
सिंधूत्तमस्तपोद्वारोऽप्यथ सूर्यारकुमकः । पुडरीकश्च राजेन्द्र गगासागरसगम ॥
सिंधुसागरयोश्चैव संगमः सुमनोहर । तथा कुंभामसुदश्च मानसं च तथा सरः ॥ १५
तथा बिंदुसर पुण्य सरस्वच्छोदकं तथा । धर्मारण्य फल्गुतीर्थमविमुक्त तथैव च ॥
लौहित्यश्च तथा पुण्यो बदरी पावनः शिव । तीर्थं सप्तऋषीणां च वन्हितीर्थं तु पार्थिव ॥
पुण्यवस्त्रापथो मेषछागलेशस्तु पार्थिव । पुष्पन्यासस्तथा चैव तीर्थो हसपदस्तथा ॥
अश्वतीर्थश्च कर्णाश्वो मणिमथस्तथैव च । देविका इद्रमार्गश्च स्वर्णबिन्दुस्तथैव च ॥
आहल्यकस्तथा तीर्थस्तीर्थश्चैरावतस्तथा । ऐरावतीसमुद्भेदे तीर्थं भोगयशःपर ॥ २०
करवीराव्हय चैव नागमो वणिकस्तथा । पापमोचनिकश्चैव ऋणमोचनिकस्तथा ॥
उद्भेजनस्तथा पुण्य. सपूज्यः सरसा वरः । देवब्रह्मसर पुण्य सर्पिर्दधि तु पार्थिव ॥
एते चान्ये च बहवः पुण्यसकीर्तना. शुभा. । तीर्थैस्त्वामभिषिंचतु सर्वपातकनाशनैः ॥
गगा महानदी पुण्या ह्रदिनी ह्लादिनी तथा । पावनी च तथा सीता चक्षु सिंधुश्च नर्मदा ॥
सुप्रभा काचनाक्षी च विशाला मानसी ह्रदा । सरस्वत्योघनादी च सुवेषा विमलोदका ॥ २५
शिप्रा शोणश्च तर्पश्च सरयूर्गडकी तथा । अच्छोदा च विभागा च चद्रभागा इरावती ॥
वितस्ता देविकारमा केशा देवह्रदा शिवा । तथा चेक्षुमती पुण्या कौशिकी यमुना तथा ॥
गोमती धूतपापा च बाहुदा तु सरस्वती । निर्विन्ध्या च तृतीया च लोहितश्च महानद. ॥
देवस्मृतिर्वेदमाता वेत्रधुर्धुरदा तथा । पर्णाशा वदना चैव सदानीरा कुमुद्वती ॥
पीता चर्मण्वती धूमा विदर्भा वेणुमत्यपि । अवती च तथा कुती सुरसा च पलाशिनी ॥ ३०
मदाकिनी दशार्णा च सिंधुरेखा कुमुद्वती । तपती पिप्पली श्येनी करतोया पिशाचिकी ॥
चित्रोपला चित्रवर्णा मजुला वाकुलामती । शुक्तिमती सिनीवाली मङ्गूणी तूपिका कपू ॥
तापी पयोष्णी निर्विंध्याऽसिता च निषधावती । वेणा वैतरिणी भीमा मद एव तथा कुहू. ॥

---

१ अ रि । २ टवकघअमय–धनाद्यं । ३ कयअमवव मोगसो । ४ क— ट–कटोघरः

तोया चैव महागौरी दुर्गतिर्मिगिला तथा। गोदावरी भीमरथी कृष्णवर्णा भयकरा॥
तुगभद्रा सुप्रकारा वाह्या कावेरिरेव च। कृतमाला ताम्रवर्णी पुष्पभद्रोत्पलावती॥
नृसमा ऋषिकुल्या च इक्षुका त्रिदिवालया। लागुलिनी वंशधरी जबूश्च सुकलावती॥
ऋषिका वरवेगा च मदगा मद्वाहिनी। क्षमा देवी दया व्योमा पयोष्णी कालवाहिनी॥
५ कपना च विशाला च करतोया सुवाहिनी। ताम्रारुणा वेत्रवती सुभद्रा चाम्बवत्यपि॥
अद्रिका च इमा चैव सुप्रकारा हिरण्मयी। आपगालोपलाभासी सध्या तु वडवानदी॥
महेंद्रवाणी शाला च मालिका वलयावती। नीलोत्पलकरा चैव बाहुदा वनवासिनी॥
नदा चापरनंदा च सुनदा वसुवासिनी। एताश्चान्याश्च राजेंद्र नद्यस्त्वां विविधोदका.॥
सर्वपापप्रशमनाः सर्वलोकस्य मातरः। सतोयपूर्णैः कलशैरभिषिंचंतु पार्थिव॥
१० एतैर्यथोक्तैर्नृपराजराज्ये बृत्ताभिषेक पृथिवीं समग्रां।
ससागरां भुक्ष्व चिर च जीव। धर्मे च ते बुद्धिरतीव चास्तु॥
इति श्रीमद्भट्टशंकरात्मजभट्टनीलकण्ठकृते राजनीतिमयूखे राज्याभिषेकप्रयोगः॥

एवं कृताभिषेको राज्यं कुर्यात्। तच्च सप्तांगं॥ तानि च ‘ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि चेति ’॥ कामंदकोऽपि। (१।१६)
१५ “ स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत्। एतावदुच्यते राज्यं सत्वबुद्धिव्यपाश्रयं॥ ”
नीतिशास्त्रस्य दृष्टार्थत्वाच्च क्रमेऽभिनिवेशः कार्यः। तत्र स्वामी राजा।
तत्र देवानामंशाः संतीत्याह मनुः (७।४)
“ इंद्रानिलयमार्काणां अग्नेश्च वरुणस्य च। चंद्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः॥
“ यस्मादेषां सुरेंद्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः। तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा॥
२० ‘ सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट्। स महेंद्रः स ईशः स कुबेरश्च प्रभावतः ” ॥ इति॥
कामंदकोऽपि (१।९–११, १३–१५)
“ राजाऽस्य जगतो हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसमतः। नयनानन्दजननः शशांक इव तोयधेः॥
“ यदि न स्यान्नरपतिः सम्यक् नेता ततः प्रजा। अकर्णधाराजलधौ विप्लवेतेह नौरिव॥
“ धार्मिकं पालनपरं सम्यक्परपुरजयं। राजानमभिमन्यन्ते प्रजापतिमिव प्रजा॥
२५ “ न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमथ च प्रजाः। त्रिवर्गेणोपसंधत्ते निहंति ध्रुवमन्यथा॥
“ धर्माद्वै यवनो राजा विजित्य बुभुजे भुवं। अधर्माच्चैव नहुषः प्रतिपेदे रसातलं॥
“ तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय धार्मिकः। धर्मेण वर्धते राष्ट्रं तस्य स्वादु फलं श्रियः॥ ”
राजगुणास्तद्वृत्तं च नीतिसारे (कामंदकीये १–१८–२०)
“ न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा। सत्पात्रप्रतिपादिश्च राजवृत्तं चतुर्विधं॥
३० “ नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः। विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमृच्छति। ”
तथा (१।२१–२५)
“ शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता। उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यं आपत्क्लेशसहिष्णुता॥
“ प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता। कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः।

---

१ अ[illegible]–[illegible]। २ [illegible]–आ।

" आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् । ततोऽमात्यास्ततो भृत्यान् ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥
" सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः । विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥
" प्रकीर्णविषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनं । ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत वश्यमिंद्रियदंतिनं ॥ "
तथा (१।२७,३६–३८,४०)
" विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतींद्रियं । तन्निरुंध्यात्प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेंद्रियः ॥ ५
" एवं करणसामर्थ्यात्संयम्यात्मानमात्मना । नयापनयविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥
" एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सन्निबर्हणे । महीं सागरपर्यंतां स कथं ह्यवजेष्यति ॥
" क्रियावसानविरसैर्विषयैरपहारिभिः । गच्छत्याक्षिप्तहृदयः करीव नृपतिर्ग्रहं ॥
" शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च पंचमः । एकैकमलमेतेषां विनाशप्रतिपत्तये ॥ "
पंचानां निदर्शनमाह (१।४१–४७) १०
" शुचिदर्भांकुराहारो विदूरभ्रमणक्षमः । लुब्धकाद्गीतलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥
" गिरींद्रशिखराकारो लीलयोन्मूलितद्रुमः । करिणीस्पर्शसंमोहादालानं याति वारणः ॥
" स्निग्धदीपशिखालोके विलोकितविलोचनः । मृत्युमृच्छति संमोहात्पतंगः सहसा पतन् ॥
" दूरेऽपि हि भवन्दृष्टेरगाधसलिले वसन् । मीनस्तु सामिषं लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥
" द्विरेफो गंधलोभेन कमले याति बंधनं । एकैकशो विनिघ्नंति विषया विषसन्निभाः ॥ १५
" क्षयी तु स कथं नस्यायुगपत्यं च सेवते ॥
" सेवेत विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी । सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः ॥
" धर्मादर्थोऽर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः । आत्मानं हंति तौ हत्वा युक्त्या यो न निषेवते ॥४९।
" सक्तोमासक्तमनसा कांतामुखावलोकने । गलति गलिताश्रुणा यौवनेन सह श्रियः ॥
" नामापि स्त्रीति संल्हादि विकरोत्येव मानसं । किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोल्लसितभ्रुवः ॥ २०
" रहः प्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी । कं न नारी रमयति रक्तं रक्तांतलोचना ॥ ५१ ॥
" मुनेरपि मनोऽवश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना । " ॥ ५२ ॥ तत्र कानिचिन्निदाति (१।५४–५८)
" मृगयाक्षास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजां । दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पांडुनैषधवृष्णिषु ॥
" कामः क्रोधस्तथा मोहो लोभो मानो मदस्तथा । षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिन् त्यक्ते सुखी नृपः ॥
" दंडक्यो नृपतिः कामात्क्रोधाच्च जनमेजयः । लोभादैलस्तु राजर्षिर्वातापी र्माहतोऽसुरः ॥ २५
" पौलस्त्यो राक्षसो मानान्मदाद्दंभोद्भवो नृपः । प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ॥
" शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेंद्रियः । अंबरीषो महाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥
" वर्धयन्निह धर्मार्थौ सेवितौ सद्भिरादरात् । निगृहीतेंद्रियग्रामः कुर्वीत गुरुसेवनम् ॥
" शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृत्तये । विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ ५९ ॥
" वृद्धोपसेवी नृपतिः सतां भवति संमतः । ३०

---

१ शस्यांकुराहारो इति मुद्रितकामन्दकीयपाठः । २ चरन् इति मुद्रितपाठः । ३ गन्धलुब्धो मधुकरो दानासवविकासया इति मुद्रितपाठः । ४ क्षेमी तु स्यात्कथं वा सम पथ्य सेवते (मु पाठ) । ५ निकामं (मु. पाठ) । ६ हर्षतो मु पा । ७ वृद्धसे–मु–पाठ ।

" प्रेर्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैर्नाकार्येषु प्रवर्तते । आददानः प्रतिदिनं कलाः सम्यक् महीपतिः ।
" जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिशास्त्रानुसारिणः । भवन्त्युज्ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्तयश्च नभस्पृशः ॥" तथा
" इयं हि लोके व्यतिरेकवर्तिनी स्वभावतः पार्थिवता समुद्धता ॥
" बलात्तदेन विनये नियोजयेन्नयस्य सिद्धौ विनयः पुरस्सरः ॥ ६४ ॥
५ " गुरुस्तु विद्याधिगमाय सेव्यते श्रुता च विद्या मतये महात्मनां ॥
" श्रुतानि पुण्यानि मतानि वेधसामसंशयं साधु भवंति भूतये " ॥ ६६ ॥
वेधसा पूर्वपुरुषाणां । विद्यानिरूपणं नीतिसारे (२।२–७)
" आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शनं ॥
" आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीतौ नयानयौ ॥ "
१० आन्वीक्षिक्या तर्कशास्त्रवेदांतायतर्भावः । त्रय्यां मीमांसास्मृत्यादेः । तथा (२।१०–१६)
" वर्णाः सर्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः । ईक्षणाद्रक्षणात्तासां तद्धर्मस्यांशभाङ् नृपः ॥
" आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यादीक्षणात्सुखदुःखयोः । ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति ॥
" ऋग्यजुःसामनामानस्त्रयो वेदास्त्रयी मता । उभौ लोकमवाप्नोति त्रय्यां तिष्ठन् यथाविधि ॥
" अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च त्रयीदं सर्वमुच्यते ॥
१५ " पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वार्ता वार्त्तानुजीविपि । संपन्नो वार्त्तया साधुर्न वृत्तेर्भयमृच्छति ॥
" दमो दण्ड इति ख्यातस्तस्माद्दण्डेन्महीपतिः । तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते ॥ ॥
" तयात्मानं च शेषाश्च विद्याः पायान्महीपतिः । विद्या लोकोपकारिण्यस्तत्पाता हि महीपतिः ॥२२॥
" अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा । वर्णिनां लिंगिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते॥२३॥
" स्वर्गानन्त्याय धर्मोऽयं सर्वेषां सर्वलिंगिनां ॥ " तथा (२।३४–३५)
२० " सर्वस्यास्य यथान्यायं भूपतिः संप्रवर्त्तकः । तस्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्च्युतिः ॥
" वर्णाश्रमाचारयुक्तो वर्णाश्रमविभागवित् । पाता वर्णाश्रमाणां च पार्थिवः सर्वलोकभाक् ॥ "
तथा (३।६–९)
" आनृशंस्यं परो धर्मः सर्वप्राणभृतां यतः । तस्माद्राजाऽनृशंस्येन पालयेत्कृपणं जनम् ॥
" न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपणं नृपः । कृपणः पीड्यमानो हि मन्युना हन्ति पार्थिवम् ॥
२५ " को हि नाम कुले जातः सुखलेशोपबृंहितः । अल्पसाराणि भूतानि पीडयेदविचारयन् ॥
" आधिव्याधिपरीताप अद्य श्वो वा विनाशिने । को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥ "
तथा (३।१३ १६)
" स्वजनैः सज्जनं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च । सेव्यमानस्तु स्वजनैर्मेघानति विराजते ॥
" हिमांशुमाली न तथा न चोत्फुल्लोत्पलं सरः । आनन्दयति चेतांसि यथा सज्जनचेष्टितम् ॥
३० " ग्रीष्मसूर्यांशुसंतप्तमुद्वेजनमनाश्रयं । मरुस्थलमिवोदग्रं त्यजेद्दुर्जनसंगतं ॥

---

१ मञ्जनकअबद्ध-काला । २ समुन्नता मु पाठ । ३ श्रुतानुबन्धीनि–मु–पाठ । ४ योगक्षेमाय देहिनां–मु–पाठ , लोकसंस्थितहेतव इत्यपि पाठान्तरं, ५ विद्याः स्वासु इति ब्रह्मर्षिपाठ । ६ वर्णिलिंगिनां इति मु पाठ । ७ सुखलेशेन लोभित मु पाठ । ८ सकृत इति मुपाठ ।

" निश्वासोद्गीर्णहुतभुग्धूमधूम्रीकृताननैः । वरमाशीविषैः सम कुर्यान्न त्वेव दुर्जनैः ॥
" क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय स्वजनाय यथाञ्जलिः । तत साधु नर कार्यावर्जनाय हितार्थिना ॥ २१ ॥
" नित्य मनोपहारिण्या वाचा प्रह्लादयेज्जगत् । उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोऽपि सन् ॥ (२३)
" हृदि विद्ध इवात्यर्थं यथा सतप्यते जनः । पीडितोऽपि हि मेधावी न ता वाचमुदीरयेत् ॥ (२४)
" प्रियमेवाभिधातव्य नित्य सत्सु द्विषत्सु वा । शिखीव केको मधुरा वाच ब्रूते जनप्रियः ॥ (२६) ५
" मद्रक्तस्य हसस्य कोकिलस्य शिखण्डिन । हरति न तथा वाचो यथा साधु विपश्चिताम् ॥(२८)
" ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रियमिच्छन्ति सत्कृत । श्रीमतो वद्यचरिता देवास्ते नरविग्रहा ॥ " (३०)
तथा (३।३१-३२)
" शुचिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवता. सदा । देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ॥
" प्रणिपातेन हि गुरून् सतोनूचानचेष्टितैः । कुर्वीताभिर्मुतान् भूत्यै देवान् सुकृतकर्मणा ॥ " १०
अनूचान' श्रोत्रियस्तस्य चेष्टितानि तत् क्रिया इत्यर्थ ॥
" सद्भावेन हरेन् मित्र सद्भावेन च बान्धवान् । स्त्रीभृत्यान् प्रेममानाभ्या दाक्षिण्येनेतर जनम् ॥ (३३)
" प्राणैरप्युपकारित्व मित्रायाव्यभिचारिणे । गृहागते परिष्वग शक्त्या दान सहिष्णुता ॥ ३५ ॥
" स्वसमृद्धिष्वनुत्सेकः परवृद्धिष्वमत्सर ॥
" बन्धुभिर्बन्धुसयोग स्वजने चतुरस्रता । तच्चित्तानुविधायित्वमिति वृत्त महात्मना ॥ ३६ ॥ १५
" अनन गच्छन्त्यियत महात्मनामिम च लोक च पर च विन्दतीति " ॥ ३७ ॥
अन्यानपि गुणानाह याज्ञवल्क्य (आ. ३०९-११)
" महोत्साह. स्थूललक्ष कृतज्ञो वृद्धसेवक । विनीत सत्वसपन्न कुलीन सत्यवाक् शुचिः ॥
" अदीर्घसूत्र स्मृतिमान् अक्षुद्रोऽपरुषस्तथा । धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञ शूरो रहस्यवित् ॥
" स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्या दण्डनीत्या तथैव च । विनीतस्त्वथ वार्त्ताया त्रय्या चैव नराधिप ॥ " २०
स्थूललक्ष. स्थूल महत् लक्ष्यमुद्देश्यमस्यासौ । कुलीन कन्यादानग्रहणयो सत्कुलसबधेन कुलमर्यादा-
रक्षणपर । अदीर्घसूत्र कार्येषु त्वरावान् । स्मृतिमानविस्मरणशील । अक्षुद्रोऽदोषद्वेषी ।
अपरुष परदोषाकीर्त्तन । अव्यसन व्यसनहीन व्यसनानि चाष्टादशाह मनु (१अ ७।४७–४८)
" मृगयाक्षा दिवा स्वाप परिवाद' स्त्रियो मद । तौर्यत्रिक वृथाट्या च कामजो दशको गण ॥
" पैशुन्य साहस द्रोह ईर्ष्यासूयाऽर्थदूषण । वाग्दण्डज च पारुष्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक ॥" २५
तत्र सप्त कष्टतमान्याह मनु (७।५०–५२)
" पानमक्षा स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रम । एतत्कष्टतम विद्याच्चतुष्क कामजे गणे ॥
" दण्डस्य पातन चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिक सदा ॥
" सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः । पूर्वं पूर्वं गुरुतर विद्याद्व्यसनमात्मन ॥ "
परिवाद' परनिंदा । वृथाट्या वृथाटनं । पैशुन्यमज्ञातपरदोषज्ञापन । साहस साधोर्बधनादिनिग्रहः । ३०

---

१ मनो पहारिण्या मु पाठ । २ केकामधुर प्रियवाक्यत्व न प्रिय इति मु पाठ । ३ प्रयच्छन्ति च सत्कृति श्रीमन्तोऽनिन्द्यचरिता इति मु पाठ । ४ मुखान् इति मु पाठ । ५ स्वभावेन मु. पाठ । ६ दावान्यां मु. पाठ । ७ स्वरन्ध्रद्व धनअ—दोषानको न, क्षः—अपर दोषाकीर्तन ।

द्रोहश्छद्मवध । ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता । परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया । अर्थदूषणमर्थापहारो देयानामदानं च । वाक्पारुष्यं आक्रोशादि । मद्ये दोषाधिक्यमाह वराहमिहिर॰
" पत्नीयत्यपि मातर मदवशात्पत्नीं च मात्रीयति । श्वभ्रीयत्यपि मंदिरं दृढशिलं कूप च गेहीयति ॥
" स्वल्प वार्युदधीयतीश्वरमया मोहात्स्थलीयत्यपि।मित्रीयत्यपि विद्विष किमपर कुर्यान्न यन्मद्यप:"॥
५ नीतिसारे (१४।५९)
" वमन निर्गुणत्व च सज्ञानाशो विवस्त्रता । असबद्धप्रलापित्वमकस्माद्व्यसन मुहु ॥
" सेन्द्रियैर्वियोगोऽसद्भिश्च सयोगोऽनर्थसगम. । स्खलन वेपथुस्तन्द्रा चिंतातस्त्रीनिषेवण " ॥
सकल्पेनैव स्त्रीसग ' इत्यादि पानव्यसनमत्यत सद्भिर्गर्हित ' । तथा
" श्रुतशीलबलोपेता पानदोषेण भूयसा । क्षयमक्षीणनामानो जग्मुरन्धकवृष्णय ॥ ६२ ॥"
१० एव पाने वर्जितेऽपवादो योगयात्रायां
" अभ्यासनोत्सवभिषग्वचनोपदेशैः काम पिबेदमतिलोपकृदप्रकाश । "
तदेकनाश्यरोगादौ तद्वचनैरित्यर्थ । द्यूते दोषानाह कामन्दक (अ १४।४४–५०)
" लोभो धर्मक्रियालोप कर्मणामप्रवर्तन । सत्समागमविच्छित्तिरसद्भि सह वर्तन ॥
" स्वल्पेऽप्यर्थे निराशित्वमसत्यपि च साशता ॥
१५ " प्रतिक्षण क्रोधहर्षौ विषादश्च प्रतिक्षण । प्रतिक्षण च सक्लेष साक्षिप्रश्न प्रतिक्षण ॥
" अन्यांवाचोंगदौर्बल्य शास्त्रार्थाप्रत्यवेक्षण । गूहन मूत्रशकृतोः क्षुत्पिपासोपपीडन ॥
" इत्यादीन् शास्त्रनिपुणा द्यूते दोषान् प्रचक्षते ॥
" पाडवो धर्मराजस्तु लोकपाल इवापरः । द्यूतेन द्विषता विद्वान्कलत्राण्यपहारितः ॥
" नलश्च राजा द्यूतेन हृते राज्यमहोदये । धर्मदारान्वने त्यक्त्वा परकर्माकरोत्प्रभु ॥
२० " द्यूतादनर्थसरभो द्यूतात्स्नेहक्षयो महान् । पक्षाणां संहताना च द्यूताद्भेद प्रवर्तत "॥ ५३॥ इति॥
मृगयादोषा उक्ता नीतिसारे (अ.१४।१।८।२०)
" यानक्षोभो यानपातो यानाभिहरण तथा । क्षुत्पिपासाश्रमायासशीतवातोष्णपीडन ॥
" आभियानस्य सपत्या यानव्यसनज महत् । तु स प्रतप्तसिकताकुशकटकभूमय ॥
" ऋक्षाजगरमातगसिहव्याघ्रभयानि च । इत्यादिपृथिवींद्राणा मृगयाव्यसन महदिति॥"(२३-२४)
२५ अन्येष्वपि व्यसनषु लोकतो यथायथ दोषा ऊह्या॰ । विस्तरभयात्तु न ते सर्वे प्रपञ्चिता ॥
गुणेषु केषाचिद्व्यवस्थामाह मनु (अ. ७।३२)
" स्वराष्ट्रे न्यायवृत्त स्याद्भृश चडश्च शत्रुषु । सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वित " ॥
याज्ञवल्क्य. (आचारे ३३४) " स्याद्राजा भृत्यवर्गे च प्रजासु च यथा पिता ॥ "
अन्येऽपि गुणा उक्ता योगयात्राया
३० "मेधावी मतिमान्प्रभीनिवचनो दक्ष क्षमावानृजुर्धर्मात्माऽप्यनसूयको लघुकर षाड्गुण्यविच्छक्तिमान्।
" उत्साही पररध्रवित् कृतधृतिर्वृद्धिक्षयस्थानविच्छूरो न व्यसनी स्मरत्युपकृत वृद्धोपसेवी च य"॥

॰ १ गमन विह्वलत्वच इति मु पाठ । (गमन यथा तथा सचरण । विह्वलत्व अनायत्त शरीर । इति टीकायां)। २ अ १४।६० । ३ अ १४।६१ ४ सत्यप्यर्थे इति मु-पाठ । ५ शमित्ता इति मु पाठ. । ६ अभ्यायामोऽगदौर्बल्य-यानवतो इति मु पाठ । ७ कृषनव—प्य प्यपि इति मु पाठ । ८ ह्म—ता ९ ईरअनटवधच—ध

तथा
" परीक्ष्यकारी न विकत्थनश्च दृढप्रतिज्ञोऽतिदृढप्रहारी ।
" जितेंद्रिय स्याज्जितकोपलोभनिद्रालस स्यात्परिग्रहश्च ॥
" त्यागी विनीत' प्रियदर्शनश्च व्यपेतमोह. प्रतिपत्तियुक्त. ।
" देशस्य कालस्य च भागवेत्ता स्वय च य स्याद्व्यवहारदर्शी ॥ ५
" शब्दार्थविज्ञानपटु प्रगल्भ. सग्रामविद्याकुशलोऽभिजात ।
" मिताभिभाषी मितसत्यवक्ता दैवान्वितो यश्च स धाम लक्ष्म्या ॥ "
त्यागीत्युक्त । तत्र पात्रे दातव्यमपात्रे दातुरनिष्टमुक्त मिहिरेण
" गुणैः समस्तैरपि सप्रयुक्ता कन्येव पित्रा विगुणाय दत्ता ।
" करोत्यकीर्तिं सुखविनहानि शास्त्रेतरज्ञानजडाय दात्तु ॥ " १०
अपात्रेऽपि कचिद्दानमुक्त भारते
" यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्र दीनमातुर । सपुत्रपशु यवृद्धि च श्रेयश्चानन्त्यमश्नुते ॥
" ज्ञातयो वर्द्धनीयास्तैर्य इच्छ यात्मन शुभ । विगुणाश्चापि सरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥
" किपुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिण । ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिनेति ॥ "
तस्य कृत्यमुक्त मिहिरेण "विचिन्त्य कार्याणि निशावसाने द्विषत्सुहृन्मडलसश्रितानां । १५
" बलार्थदेशेषु नियोजिताना समाश्रिताना च कृताकृतानि ॥ "
तथा " सवेणुवीणापटहस्वनेन गीतेन पूर्व व्यपनीतनिद्र ।
" शय्या त्यजेत्तूर्यरवावसाने शृण्वन् गिरो मगलपाठकाना ॥ " तदुत्तरमाचारमयूखोक्तप्रकारेण
शौचदतधावने कुर्यात् । तत्र दतधावनत्यागे परीक्षोक्ता योगयात्राया
" अभिमुखपतित प्रशातदिक्स्थ शुभमतिशोभनमूर्ध्वसस्थित च । २०
" अशुभकरमतोऽन्यथाप्रदिष्ट स्थितपतित च करोति मिष्टमन्न ॥ "
श्मश्रुकर्माणि विशेष
" राज्ञ कार्य पचमे पचमेऽन्हि क्षौरश्च वा श्मश्रु तस्योदये वा ॥
' त्यक्त्वा तारा सप्त पचत्रिपूर्वा यात्राकाले नैव कार्य न युद्धे ॥ "
ततश्च पचागादिश्रवणमुक्तम् । " श्रुत्वातिथि भग्रहवासर च प्राप्नोति धर्मार्थयशांसि सौख्य। २५
" आरोग्यमायुर्विजय शुभ च दु स्वप्ननाश च तथा विदध्यात् ॥ "
आयुर्जनकं विजयार्थ दुःस्वप्ननाशक च कर्म कुर्यादित्यर्थ ।
दु स्वप्नाश्चाचारमयूख उक्ता । तच्छातयः शांतिमयूखे वक्ष्यत । तत कृत्य
" प्रणम्य देवांश्च गुरूंश्च पूर्व दत्वा च गा वत्सयुता द्विजाय ।
" दृष्ट्वा मुख सर्पिषि दर्पणे च सर्पिश्च दद्यात्सहिरण्यमेव ॥ " ३०
ततश्च पर्वादौ भूदान निबधादिदान च कुर्यादित्याह याज्ञवल्क्य' (आचारे ३१८)
" दत्वा भूमिं निबध वा कृत्वा लेख्य च कारयेत् । आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ "
निबधो वृत्तिः । भद्रो धार्मिक । लेख्यप्रकारमपि स एवाह (आचारे ३१९।२०)

" पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिन्हितं । अभिलेख्यात्मनो वंश्यान् आत्मानं च महीपतिः ॥
" प्रतिग्रहपरीमाणं दानछेदोपवर्णनं । स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥ "

प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूमिवस्त्रादि । तस्य परिमाणं । दानं दीयमानक्षेत्रादि तस्य छेदो मर्यादा । स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन । कालेन च शकवर्षमासपक्षदिनरूपेण कारयेत्सं-
५ धिविग्रहादिकारिणा

"संधिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं राज्ञा समादिष्टः स लिखेद्राजशासनमिति" स्मरणं त्[?] ।
तथा

" प्रेषयेच्च तथा चारान्स्वेष्वन्येषु च सादरं । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ॥
" दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद्गां काञ्चनं महीं । नैवेशिकानि च तथा श्रोत्रियाणां गृहाणि च ॥ "

१० नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि । ततश्च सभां प्रविशेदित्युक्तं मिहिरेण

" स्मितप्रसन्नप्रथमाभिभाषितैः प्रसादवृष्ट्या करसंग्रहैश्च ।
" यथानुकूलं हृदयान्यपि द्विषां प्रसादयन् धर्मसभां समाश्रयेत् ॥

सभाप्रवेशनानन्तरमाह मनुः (अ ७.१४७)

' तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् । विसृज्य च प्रजाः सर्वाः मंत्रयेत्सह मंत्रिभिः ॥"

१५ तत्र च दण्ड्यान् दण्डयेदित्याह वराहमिहिरः

" क्षमान्वितोऽस्मीति विचिन्त्य चैव दण्ड्येषु दण्डक्षमणं न धर्मः ।
" दण्डप्रभावो हि स दुर्जनस्य हन्तेन यो जीवति जीववर्गः ॥
" सुतरामभिवर्द्धतेऽभिमानो नीचानां क्षमयान्विते नृपे च ।
" अत उग्रतरेण ते निवार्या येनान्येऽपि खलास्तथा न भूयः ॥

२० " यस्मिन् गृहीते सहसापराधो महाजनस्त्रासमुपैति तस्मिन् ।
" दण्डो निपात्यो मनुजेश्वरेण कालान्तरेऽन्यद्व्यपदिश्य कार्यं ॥" दण्डाकरणे चानिष्टं । यथोक्तं

' द्विरद इव मदेन विप्रयुक्तो विषरहितो भुजगो यथासिश्च कोशः ।
" परिभवमुपयाति नापराधे यदि मनुजाधिपतिः करोति दण्डं ॥ '

दण्डश्च योग्य एव कार्य इत्युक्तं योगयात्रायां

२५ " एकस्य तुल्योदरपाणिपाद दण्डाय भीताः प्रणमन्ति मर्त्याः ।
" अत्युग्रदण्डादपि चोद्विजन्ते दण्डोपराधप्रतिमः शिवाय ॥"

केषांचिच्च पञ्चयज्ञवदावश्यकत्वमुक्तं मिहिरेण

" दुष्टस्य दण्डः सुजनस्य पूजा न्यायेन कोशस्य च संप्रवृद्धिः ।
" अपक्षपातोऽर्थिषु राष्ट्ररक्षा पञ्चैव यज्ञाः कथिता नृपाणां ।" मनुः (अ ७।१५३-१५५)

३० " कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणं । दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥
" अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितं । कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्वतः ॥
" अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ " अष्टविधं कर्म प्रचेता आह

" आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चानुवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥

---

१ ख–प्रीतिग्रह ।

" दण्डशुद्धयोः समायुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः " ॥ शुद्धिः प्रायश्चित्त । पञ्चवर्गं
" सहाया॰ साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकार सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥ "
" मनु (७।२१९)
" उपेतारमुपाय च सर्वोपायाश्च कृत्स्नश । एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतात्मसिद्धये ॥ "
ततश्च भोजनमुक्त योगयात्रायां ५
" स्नातश्च तस्मिन्विनियुज्य साधून् सग्रामविद्यादिविभक्तकालः ।
" सर्वाणि कार्याणि यथाक्रमेण कृत्वा गृह भोक्तुमथो विशेत्स " । मनुरपि (अ ७।२२०।२२)
" एव सर्वमिदं राजा सह सम्मन्त्र्य मंत्रिभि । व्यायम्याप्लुत्य मध्यान्हे भोक्तुमन्त पुर व्रजेत् ॥
" विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् । विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥ "
भोजनमाह स एव (७।२२१) १०
" तत्रात्मभूतै. कालज्ञै रक्षार्थैः परिचारकैः । सुपरीक्षितमन्नाद्य अद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ "
कामन्दकोऽपि (७।९-१०)
" याने शय्यासने पाने भोज्ये वस्त्रे विभूषणे । सर्वत्रैवाप्रमत्त स्याद्बुध्येत विषदूषितं ।
" विषघ्नोदके स्नातो विषघ्नमणिभूषित॰ । परीक्षित समश्नीयाज्जाङ्गलीविद्भिषग्वृत ॥ "
जागली आरण्यवृश्चिकादि । विष । तद्वित् तत्परिहारविदित्यर्थ । तत्र भोजनसमये विषदिग्धान्न- १५
परीक्षार्थं पक्षिण स्थाप्याः । तेषा च चेष्टया विष ज्ञेय । यथोक्त नीतिसारे (७।११-१३)
" भृगराज शुकश्चैव सारिका चेति पक्षिण । क्रोशति भृशमुद्विग्ना विषपन्नगदर्शनात् ॥
" चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात् । " विरज्येते निर्मीलिते भवत ।
" व्यक्त च माद्यति क्रौंचो म्रियते मत्तकोकिल॰ । जीव॰ जीवस्य च ग्लानिर्जायते विषदर्शनात् । "
ग्लानी रोगावृतता । २०
" एषामन्यतमेनापि समश्नीयात्परीक्षित " । परीक्षामाह कामन्दक (७।१५-१६)
" भोज्यमन्न परीक्षार्थं प्रदद्यात्पूर्वमग्नये । वयोभ्यश्च ततो दद्यात्तत्र लिगानि लक्षयेत् ॥ "
अग्निमध्ये क्षिपेदित्यर्थ. ।
" धूमार्चिर्नीलता वन्हे शब्दस्फोटश्च जायत । अन्नेन विषदग्धेन वयसा मरण भवेत् " ॥
द्रव्यविशेषेण परीक्षामाह स एव (७।२०) २५
' रसस्य नीला पयसश्च ताम्रा मद्यस्य तोयस्य च कोकिलाभा ।
" श्यामा च दैत्रो विषदूषितस्य वन्हौ भवत्यूर्ध्वगता च लेखा ॥ "
विषदिग्धवस्त्रपरीक्षोक्ता नीतिसारे (७।२३)
" प्रावाराभरणाना च श्याममण्डलकर्णिता । तन्तूर्णीपक्ष्मणा लोम्नां स्याद्भ्रशश्च विषाश्रयात् ॥ "
ऊर्णावस्त्राणा लोम्ना भ्रश स्यादित्यर्थ. । विषदायिना च पुरुषाणा लक्षणमुक्तं नारदेन ३०
" मुखस्य श्यामवर्णत्वं त्वग्भेदो जृंभण मुहु । स्खलनं वेपथु स्वेद आवेशो दिग्विलोकनम् ॥

---

१ व्यायम्येति मुद्रित मनु पाठ । २ आंगुलावीद् मुद्रित मु पाठ । ३ सुव्यक्त—मु पाठ । ४ कोकिल-किल मु पाठ । ५ नित्यं मु पाठ । ६ वत्स्या मु. पाठ । ७ तन्तूनां इति पाठ ।

" स्वकर्मणि स्वभूमौ स्यादनवस्थानमेव च। लिंगान्येतानि निपुणं लक्षयेद्विषदायिनामिति " ॥
गृहे सर्पाद्युपद्रवनिरासार्थमुपायमाह कामन्दक' (७।१४)
" मयूरपृषतोत्सर्गे न भवति भुजंगमा.। तस्मान्मयूरपृषतान् भवने नित्यमुत्सृजेत्।
" शयनस्य गृहे तद्वन्नकुलं स्थापयेन्नृप " इति ॥ इति विषपरीक्षा।
५ पूर्वं परीक्षितमन्नमनेकविधं भक्ष्यभोज्यादिकमाचारमयूखोक्तरीत्या भुञ्जीत
तत्र च मक्षिकानिवारणार्थं व्यजनार्थं च स्त्रीभिः स्पर्शमनुजानाति मनु (अ ७।२२३–२४)
" परीक्षिताः स्त्रियश्चैव व्यजनोदकधूपनै.। वेषाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेयु समाहिताः ॥
" एवं प्रयत्नं कुर्वीत पानशय्यासनाशने। स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालंकारकेषु च ॥ "
इति भोजनम्। मनु (अ. ७।२२५–२२६)
१० " भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह। विहृत्य च यथाकामं पुन कार्याणि चिंतयेत् ॥
" अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पृथग्जनं। वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ "
ततः पुनः प्रसाधनादि कार्यं (कामन्दकीये ७।२८–२९)
" प्रसाधनादि यत्किंचित्तत्सर्वं परिचारका। उपानिन्युर्नरेन्द्राय सुपरीक्षितमुद्रितं ॥
" परस्मादागतं तच्च तच्च सर्वं परीक्षयेत्। सदा स्वेभ्य. परेभ्यश्च रक्षेद्राजा सुरक्षित " ॥
१५ अनन्तरं च मृगयाद्यर्थं यानाद्यारोहेदिति कामन्दक. (७।३०)
" यानं वाहनमारोहेत् ज्ञात यात्रोपपादितं। अविज्ञातेन न तथा संकटेन न संव्रजेत् ॥ "
ज्ञातमन्यै. परीक्षितं। यात्रोपपादितं तत्तद्यात्राया योग्यं। यथा व्याघ्रादिमृगयाया हस्त्यादि।
तदा च खड्गावपि बिभृयात्। तत्र खड्गलक्षणं योगयात्रायां
" अंगुलशतार्द्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशति खड्गः।
२० " अंगुलमानात् ज्ञेय समांगुलस्थो व्रण शुभद " । केचनव्रणा शुभदा इत्युक्तं
" श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रशिवलिंगकुंडलाब्जानां। एते व्रणा प्रशस्ताध्वजायुधस्वस्तिकानां च " ॥
व्रणानामशुभत्वं तत्रैव
"कृकलासकाककर्कक्रव्यादकबंधवृश्चिकाकृतय। खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगता प्रभूताश्चेति "॥
तदाकारस्तत्रैव
२५ " गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशसदृशश्च। करवीरपत्रसदृशश्चंडकरो मंडलाग्र प्रशस्तश्च ॥"
मंडलाग्रः खड्गः। तथा
" नाकारणं न विवृणुयात् न विघट्टयेच्च। पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम् ॥
" देशं न चास्य कथयेत्प्रतिमानयेच्च। नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोसि यष्टिं ॥ "
प्रतिमानयेत्पूजयेत्। अप्रयतो शुचि। खड्गादिसंस्कारमाह वराहमिहिर
३० " अर्कपयोहुडविषाणमषीसमेत पारावताखुशकृता च युतप्रलेप।
" शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघात ॥
" क्षारे कदल्यामथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायुध यत्।

---

१ घ—भृपते। २ रयखचघअनदट–प्रवदने। ३ घअनदयरदेश–आयुधन।
४ शार्ङ्गधरयथनकट–कय, घ–कसक।

" सम्यक् स्थित चाश्मनि नैति भग न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौक्ष्य ॥"
इति खड्गलक्षण । अश्वादिलक्षणानि बलनिरूपणे वक्ष्यामः ।
अथ मृगया । सा त्रिविधा । जलस्थलान्तरिक्षभेदात् । सा च यद्यपि पूर्वं व्यसनमध्ये परिगणिता तथापि
" अन्यकार्यविरोधेन कुर्याद्वाखेटक नृप " इत्यादिवचनादत्यनासक्तेन कार्या ।
अस्यां च गुणोऽप्युक्त' कालिदासेन (शाकुन्तले २।५) ५
" मेदश्छेदकृशोदर लघु भवत्युत्थानयोग्य वपु । सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्त भयक्रोधयो ॥
"उत्कर्ष स च धन्विना यदिषव सिध्यंति लक्ष्येऽचले। मिथ्यैव व्यसन वदन्ति मृगयामीदृग्विनोद' कुतः॥"
कामन्दकोऽपि
" आमाद्यो हि जीर्यते सा योग्यैव विधानिर्श । चरेषु यत्र लक्ष्येषु बाणसिद्धिश्च जायत" इति॥
तत्र जलमृगयामाह कामन्दक (७।३४) १०
" परितापिषु वासरेषु पश्यन् तटलेखा स्थितमाप्तसैन्यचक्र ।
" सुविशोधितनक्रमीनजाल व्यवगाहेत जले सुहृत्समेत. ॥" तथा (७।३२)
" अधार्मिकाश्च क्रूराश्च दृष्टदोषाश्चिराकृतान्यपरेभ्योऽभ्यागताश्चैव दूरेणैव समाचरेत्॥"तथा (७।३३)
" महावातसमुद्भूतामपरीक्षितनाविका । अन्यनौप्रतिबद्धां वा लोपयेन्नावमातुरो ॥ "
लोपयेन्नागीकुर्यात् इत्यर्थ । तत्र च १५
" जालैश्च बडिशैश्चैव शक्तिभि कटकैस्तथा । मत्स्यकच्छपराजीवान् हन्याद्विगतसभ्रम ॥ "
इति जलमृगया । स्थलमृगयामाह चाणक्य
" सुपरिक्षितरक्षिताना तु सीम्नो लघुयानस्तु मृगाटवीमुपेयादिति " । कामन्दकापि (१४।२८)
" अथ चेन्मृगयाक्रीडा वाञ्छेत्तन्नगरान्तिके । कारयेन्मृगयारण्य क्रीडाहेतोर्मनोरम ॥
" अकण्टकलतागुल्म विषपादपवर्जित । शोधितग्राहसलिल सुगभीरजलाशय ॥ २०
" नानापुष्पसमाकीर्ण हस्तिनीकलभान्वितम् । अगम्य रिपुसैन्याना मन प्रीतिविवर्द्धन ॥
" तद्वनेचराश्चित्तज्ञै क्लेशायाससहैर्दृढै । मृगयारक्षिभि स्वाप्तै प्रक्रीडेद्वीरमानसः ॥ "
वनेचरा मृगादयस्तेषा क्रोधभयाविष्ट चित्त जानंति ते ।
" तत्कर्मी तु नरेंद्रस्य जनो जितपरिश्रम । क्रीडनायास्य विविधा मृगजाती प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
" यदा च प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तथा बहिः । सन्नद्ध यन्तरक्षितस्तैन्य दूरातगोचरम्॥ ४० ॥ २५
" विधिरेव[5] समादिष्टो मृगयाक्रीडने वर । न गच्छेदन्यथा राजा मृगया मृगयुर्यथा " ॥ ४२ ॥
लुब्धकवदेकाकी न गच्छेदित्यर्थ । एवमनासक्त' श्येनादिक्रूरपक्षिभिरन्तरिक्षमृगयामपि कुर्यात् ।
इति मृगयानिरूपणम् ।
ततो गृहमागत्य सायकृत्य कार्यमित्याह मनु (अ ७।२२७–२२९)
" सन्ध्या चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् । रहस्याख्यायिना चैव प्रणिधीना च चेष्टितम् । ३०
" गत्वा कक्ष्यान्तर सम्यक समनुज्ञाप्य त जन । प्रविशेद्भोजनार्थ तु स्त्रीभिरत पुर पुन' ॥

---

१ अमलयवकघर्षरव—बले । २ कामन्दकीये १४।३० । ३ सम्भूतजलदाशय इति मुद्रितपाठ १४।३२ । ४ नानाविहगसकुल इति मुद्रितपाठ (३३) । ५ तत्कर्मातो मु पा ६ प ।

" तत्र भुक्त्वा पुनः किंचित्तूर्यघोषै प्रहर्षितः । संविशेच्च यथाकालमिति ॥ "

विविक्ते च मंत्रं कुर्यादित्याह मनु (अ ७।५८, ६०–६२)

" सर्वेषा तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता । मन्त्रयीत परं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥

" अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् । सम्यगर्थसमाहर्तॄन् सामान्यान्सुपरीक्षितान् ॥

५ " निवर्ततास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभि । तावतोऽतन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥

" तेषा मध्ये नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् । शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥

आकरा. सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि । कर्मान्ते धान्यादिसंग्रहस्थाने । अन्तर्निवेशने शयनादिगृहे भीरून् । शूरा हि तत्रैकान्ते कदाचित् राजानं निहन्युः ।

" अध्यक्षान् विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चित । (७।८१)" तत्र तत्र हस्त्यश्वादौ ।

१० " दूत चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारद । इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतं ॥

"अनुरक्तः शुचिर्दक्ष स्मृतिमान्देशकालवित् । वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञ प्रशस्यते" (७।६३–६४)

पूर्वश्लोकोक्तयो शुचिदक्षत्वयोरत्र पुनरुक्ति प्रशंसार्था ।

तत्रैव विविक्ते शस्त्रधरस्थारादीनामशस्त्रधराणा वाक्यानि शृणुयात् । तदुक्तम्

" तत्र शस्त्राणि धार्याणि चाराणा भेदशङ्कयेति " ।

१५ तत्र सर्वदा । राजसमीपवर्तिना सेवकानां लक्षणमाह कामंदक (५।२१–३०)

" भर्तुरर्द्धासने दृष्टिं मुहुर्नान्यत्र निक्षिपेत् ।

' कोऽत्रेत्यहमिति ब्रूयात् सम्यगाज्ञापयेति च । आज्ञां चावितथां कुर्याद्यथाशक्त्याविलंबित ॥

" उच्चै प्रहसनं कासं ष्ठीवनं कुत्सनं तथा । जृम्भणं गात्रभंगं च पर्वास्फोटं च वर्जयेत् ॥

" प्रविश्य सानुरागस्य चित्तज्ञस्य च संमत । समर्थयंश्च तत्पक्ष साधु भाषेत भाषिते ॥

२० " तन्नियोगेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चित । सुखप्रश्नेषु गोष्ठीषु विवादे वादिना मत ॥

" विजानन्नपि न ब्रूयाद्भर्तुः क्षिप्तोत्तरं वच । प्रवीणोऽपि च मेधावी वर्जयेदभिमानिता ॥

" यद्यप्युच्चैर्विजानीयान्नीचैस्तदपि कीर्तयेत् । कर्मणा तस्य वैशिष्ट्यं कथयेद्विनयान्वित ॥

" आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च । अपृष्टोऽपि हि नान्वेषी ब्रूयात्कल्याणभाषितम् ॥

" प्रियं तथ्यं च पथ्यं च वदेद्धर्मार्थमेव च । परार्थं देशकालज्ञो देश काल च साधयेत ॥

२५ सतोवाद्यवसरे परोपकारमपि कुर्यादित्यर्थ । तथा (।५।३)

" अपि स्थाणुवदासीत शुष्यन् परिगत क्षुधा । न त्वेवानर्थसंपन्नां वृत्तिमीहेत पंडित " ॥

तथा

" गुह्यं कर्म च मंत्रं च न भर्तुः संप्रकाशयेत् । विद्वेषं च विनाशं च मनसाऽपि न चिंतयेत् ॥

" स्त्रीभिस्तद्दर्शिभि पापैर्वैरिभूतैर्निराकृतैः । एकार्थचर्यां साहित्यं संसर्गं च विवर्जयेत् ॥

३० " वेषभाषानुकरण न कुर्यात्पृथिवीपते । सम्पन्नोऽपि च मेधावी स्पर्द्धेत न च तद्गुणै ॥

---

१ क्ष—गिरिशिखरे अरण्ये वा । २ यवअनट—दत्तान् । ३ तथामर्थे इति मानवीयपाठ । ४ रवंकय-अथमटव—वपुष्मान् । ५ अनटयवघई—नान्यस्यविक्षिपेत्, भर्तुरन्वासने तिष्ठन् दृष्टिमन्यत्र विक्षिपेदिति मु पाठ, क्ष—मुहूर्तान्यत्र । ६ थी मु पाठ । ७ प्रवृद्ध मु पा। ८ स्थाणुरिवासीन । ९ विद्वेषं अ ५।३१। १० दृतै । ११ वेशभाषानुकरण ।

" रागापरागौ जानीयाद्भर्तुः कुशलकर्मवित् । इंगिताकारचेष्टाभ्यस्तदभिप्रायवित्तथा ॥
" तदर्थी तत्कृता वोच्चैराकर्णयति तत्कथा । श्लाघते श्लाघनीयेषु श्लाघ्यमान च नन्दति " ॥
राज्ञा कस्यचित्स्तुतौ क्रियमाणायां स्वयमभ्यभिनन्दन कार्यमित्यर्थः ।
" कथांतराणि स्मरति प्रकुशान् कीर्तयेद्गुणान् । निर्गुण ह्यपि भर्तार आपत्सु न परित्यजेत् " ॥ ४७ ॥
भारते 5
" अग्निं दीप्तमिवासीदेत् राजानमुपशिक्षित' । आशीविषमिव क्रुद्ध प्रभु प्राणधनेश्वरम् ॥
" यत्नेनोपचरेन्नित्य नाहमस्मीति चिंतयेदिति " ॥
राजा क्षिपतीति मत्वा नावगणनीय । किंतु यथा सर्वे सावधानता तथा प्रभौ कार्येत्यर्थ ।
" तत परतरो नास्ति य आपत्सूपतिष्ठते । स्वस्थवृत्तेषु सत्वाद्या नैवयात्यभिलक्ष्य ते ॥
" विपत्सु धर्मधुर्याणां तेषा नामातिरिच्यते । श्लाघ्यायानवनी चैव महतामुपकारिता ॥ 10
" काले कल्याणमाधत्ते स्वल्पापि सुमहोदये । जयाज्ञापय जीवेति नाथ देवेति चादरात् ॥
" रक्षास्यपि हि गृह्यते नित्य छदानुवृत्तिभि । धीसत्वोद्योगयुक्ताना किं दुराप महात्मन ॥
" छदानुवर्तिना लोके क पर: प्रियवादिना ॥
" अलसस्याल्पदोषस्य निर्विद्यस्याकृतात्मन । प्रदानकाले भवति मातापि हि पराङ्मुखी ॥
" ये शूरा ये च विद्वासो ये च सेवाविपश्चित । तेषामेव विकाशिन्यो भोग्या नृपतिसपदः ॥ 15
" आजीव्य सर्वभूताना राजा पर्जन्यवद्भुवि । अनाजीव्य त्यजन्त्येन शुष्क वृक्षमिवाण्डजा ॥ "
चाणक्योऽपि
" सुवर्णपुष्पिता पृथ्वीं विचिन्वति त्रयो जनाः । शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ " तथा
" कुल वृत्त तथा शौर्य सर्वमेतन्न गण्यते । दुर्वृत्तेऽप्यकुलीनेऽपि जनो दातरि रज्यते ॥
इत्यादिसेवकलक्षणम् । 20
अथ स्वामिकृत्य नीतिसारे (५।६४–६६)
" अपेक्ष्य हि नृप काल भृत्यानामनुजीविना । कर्मणामानुरूप्येण वृत्ति समनुकल्पयेत् ॥
" स्थाने काले च पात्रे च न हि वृत्ति विलोपयेत् । एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हित ॥
" अपात्रवर्षण जातु न कुर्यात्स विगर्हित । अपात्रवर्षणादन्यात्किं स्यात्कोशक्षयादृते ॥
" कुल विद्या श्रुत शौर्य सौशील्य भूतपूर्वता । वयोवस्था च सप्रेक्ष्य आद्रियेत महात्मन ॥ 25
" कुलीनान्नावमन्येत सम्यग्वृत्तान्मनस्विन । त्यजन्त्येते च भर्तार प्रति वा मानहेतुना ॥
" निरालोके हि लोकेऽस्मिन् नासते तत्र पण्डिता । जात्यस्य हि मणेर्यत्र काचेन समता मता ॥ ७१ ॥
" कुशोऽपि हि विवेकज्ञा याति सश्रयणीयता ॥ ७० ॥ यथा
" सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा य प्रतापवान् । प्रतापयुक्तात्त्रस्यते परे सिंहान्मृगा इवेति ॥ "
विरक्तस्वामिलक्षणमुक्त कामन्दकेन (५।४२–४६) 30
" अकोपोऽपि सकोपाभ प्रसन्नश्चापि नि फल । वदत्यकस्माद्दुष्टेति रूक्ष च मुहुरीक्षते ॥

---

१ कुर्यात् । इंगिताकारलिङ्गाभ्यामिङ्गिताकारतत्ववित् ॥ ३४ ॥ इति सुपाठ । २ तामुच्चै ॥ ३६ ॥ । ३ श्लाघ्यमान च—(३७) । ४ कथान्तरेषु प्रहृष्ट: (३७) । ५ अहापयन्नाप –मु पाठ । ६ इत्यादयन्ति यथा-रवक—रूपेण । ७ महात्मवान् । ८ ऽवमन्तार । ९ निष्फल ।

" विज्ञाप्यमानो वृत्यर्थं सहसोत्थाय गच्छति । समावयति दोषेण वृत्तिच्छेद् करोति च ॥
" साधूक्तमपि तद्वाक्य समर्थयति चान्यथा । आचक्षाणकथाभंगं करोति विरसीभवन् ॥
" उपास्यमान शयने सुप्तवत्तत्र तिष्ठति । यत्नेन बोध्यमानोऽपि सुप्तवच्च विचेष्टते ॥
" इत्यादि ह्यनुरक्तस्य विरक्तस्य च लक्षण । रक्तावृत्तिं समीहेत विरक्तं च परित्यजेदिति ॥ "
५ अत्र षाड्गुण्यसयुतामिति मन्त्रविशेषणमुक्त । तानाह मनुः (७।१६१)
" सधिं च विग्रह चैव यानमासनमेव च । द्वैधीभाव सश्रय च षाड्गुण्य चिंतयेत्सदा ॥ "
तत्र कामन्दक सधि निरूपयति (९।१)
" बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रिय । आपन्न सधिमन्विच्छेत्कुर्वाण कालयापनामिति ॥"
तत्र नीतिसारे । यद्यप्यनेकविधस्तथाप्युपहारसधिर्मैत्रीसन्ध्योरेव प्राधान्यमुक्त (९।२१–२२)
१० " एक एवोपहारस्तु संधिरेष मतो हि न । उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिता ॥
" अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वो न निवर्त्तते । उपहारादृते यस्मात्सधिरन्यो न विद्यते ॥ "
मैत्रीसधिस्तु समयोरेव । क्वचिदन्यजयार्थं विषमयोरपि भवति ।
" कन्यादानाद्युपकारसधयस्तु अनार्ययोवातर्भवति । अतो न ते पृथक निरूपिता ।
अत्रासधेयानाह कामन्दक (९।-२३-२४)
१५ " बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा ज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥
" विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमाक् । दुर्भिक्षव्यसनापेतो बलव्यसनसकुल ॥ २५ ॥
" अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्त. काले न यश्च न । एतै. सधिर्न कुर्वीत विगृण्हीयात्तु केवल ॥
" एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्र याति रिपोर्वश ॥" २६ २७ ॥ तथा (९।४५ ४६)
" सधिः कार्योऽप्यनार्येण सप्राप्योत्सादयेद्धि स ।
२० " सघातवान्यथा वेणुर्निबिडै कटकैर्वृत । न शक्यते समुच्छेत्तु भ्रातृसघातवास्तथा ॥
" बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनं । प्रतिवात हि न घन कदाचिदुपसर्पति ॥ ४९ ॥
" बलीयसि प्रणमता काले विक्रमतामपि । सपदो न विसर्पति प्रतीपमिव निम्नगा ॥ ५० ॥
' राजा न गच्छेद्विश्वास सधितोऽपि हि बुद्धिमान। अद्रोहसमय कृत्वा वृत्रमिद्र पुरावधीदिति "॥५१॥
इति सधि । अथ विग्रह उक्तो नीतिसारे (१०२)
२५ " आत्मनोभ्युदयाकाक्षी पीड्यमानः परेण वा । देशकालबलोपेत प्रारभेतेह विग्रह ॥ "
तत्र विग्रहकरणान्याह कामन्दक (१०।३)
" राज्यस्त्रीस्थानदेशाना ज्ञानस्य च धनस्य च । अपहारो मदो मान पीडा वैषयिकी तथा ॥"
" वैषयिकी देशसबधिनी । मित्रार्थं चापमानश्च तथा बधुविनाशन ॥ "
" भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मडलदूषण । एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनय " ॥ ४५ ॥
३० कर्त्तव्याकर्त्तव्यविग्रहावाह स एव (१०।२१)
" तदात्वे फलसयुक्तमायत्या फलवर्जित । आयत्या फलसयुक्त तदात्वे विफल स्मृत ॥

१ अपर्ण्वैव । २ बलेन । ३ तत्र।४ घबअनटघरई—विचेष्टयेत्।५ यस्मात । ६ घझभ—अलब्धा। ७ शक्तिमान्। ८ अवेसस्थो । ९ नजातु । १० झअनटयबध—यानस्य । ११ घयबअनट—धनस्य च । १२ ब—आयत्यां, कथबअनई—आयत्यां ।

उभयो फलवानुत्तमः । एव त्रैविध्य । उभयमपि मध्यम । यस्तु तदात्वायत्योरफल सोऽधमः ।
विग्रहशमन चावश्य कुर्यादित्याह स एव (१०।१२-१३)
" कुर्यादर्थपरित्याग एकार्थाभिनिवेशने । धनापचारजाते नु विरोध न समाचरेत् ॥
" कदाचिद्विग्रहे पुसा सर्वनाशस्तु जायते । सर्वोपायैस्ततो राजा विग्रह न समाचरेत् ॥
" उपायान्तरनाशे तु स्व त विग्रहमाचरेदिति ।" इति विग्रहः ॥ ५
यानमाह कामन्दक (११-१) " गुणानुरागप्रकृतेर्यात्रा यानमिति स्मृतमिति ।"
तत्काल मनुराह (अ ७।१८३-१८४)
' मार्गशीर्षे शुभे मासे यायाद्यात्रां महीपतिः । फाल्गुने वाथ चैत्रे वा मास प्रति यथाबल ॥
' अन्येष्वपि च मासेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जय । यदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपो. ॥ '
वर्षादिष्वपीत्यर्थः । मिहिरोऽपि १०
" यात्रा नृपस्य शरदीष्टफला मधौ च छिद्र रिपोर्न नियमोऽस्ति तु केचिदाहुरिति ॥ "
तद्भेदा उक्ता नीतिसारे (११।२-६,९-११)
" विगृह्य सधाय तथा सभूयाथ प्रसगत. । उपेक्षया च निपुणैर्यान पञ्चविध स्मृतं ॥
" विगृह्य याति हि यदा सर्वान् शत्रोर्गणान् बलात् । विगृह्ययान यानज्ञास्तदाचार्याः प्रचक्षते ॥
" अरिर्मित्राणि सर्वाणि स्वमित्रैः सर्वतो बलात् । विगृह्य चारिभिर्गन्तु विगृह्य गमन स्मृत ॥ १५
" सधायान्यत्र या यात्रा पार्ष्णिग्राहेण शत्रुणा । सधाय गमन प्रोक्त तज्जिगीषो· फलार्थिन· ॥
" एकीभूय यदैकत्र सामतै साम्परायिकैः । शक्तिशौर्ययुतैर्यान सभूयगमन हि तत् ॥
" अन्यत्र प्रस्थित· सगादन्यत्रैव च गच्छति । प्रसगयान तत्प्रोक्तमत्र शल्योनिदर्शनं ॥
" रिपु यातस्य बलिन सप्राप्याविकृत फल । उपेक्ष्य तस्मिन्न्यथानमुपेक्षायानमुच्यते ॥
" निवातकवचान्हित्वा हिरण्यपुरवासिन । उपेक्षायानमास्थाय निजघान धनजय " इति ॥ २०
यान चाग्रे पुनर्निरूपयिष्याम । इति यान ॥
आसनमुक्त नीतिसारे (११।१३) " परस्परस्य सामर्थ्याद्विघातादासन स्मृतमिति । "
तथा (११।१५-१७)
" यदा दुर्गस्थित शत्रुर्गृहीतु नैव शक्यते । विगृह्यैनं तदाऽसीत छिन्नास्यासारवीवधान् ॥
" विच्छिन्नवीवधासार प्रक्षीणयवसेंधन । विगृह्यमाणप्रकृतिं कालेनैव शम नयेत् ॥ २५
" अरेश्च विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयो । सधाय यदवस्थान सधायासनमुच्यते ॥ "
सर्वत्र च देशकालानुरोधेनासन कार्यमिति । इत्यासन ॥
द्वैधीभावोऽप्युक्तो नीतिसारे (११।२४) " द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाक्षिवदलक्षित " इति । तथा
" द्वैधीभावो द्विधा प्रोक्तः स्वतत्रपरतत्रयो । स्वतत्र उक्तो ह्यन्यस्तु य स्यादुभयवेतनः "॥ २७ ॥
इति द्वैध ॥ आश्रय उक्त कामन्दकेन (११।२८) ३०
" उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रिय' । कुलोद्भूत सत्यमार्यमाश्रयेत बलोत्कटम् ॥

---

१ तन्निरोध न मु पा । २ उपेक्षा चेति । ३ यात्रायां । ४ वर्तेत । ५ ख—काकाक्षिवद । ६ कुलोद्भूत ।

" बुध्यैवोपक्रमं श्रेयान् फलनिष्पत्तये सदा । उपायेन पदं मूर्ध्नि न्यस्यते मत्तहस्तिना ॥ ४६ ॥
" अयोऽभेद्यमुपायेन द्रवतामुपनीयते ॥ ४७ ॥ लोकप्रसिद्धमेवैतत् वारि वन्हेर्नियामकं ॥ ४९ ॥
" उपायोपगृहीतेन तेनैतत्परिशोष्यते ॥ ५० ॥"

उपाय. कटाहादिप्रक्षेप । अतः सर्वमुपायेन कुर्यादित्यर्थः । मनुः (७।१७७)

५ " यदि तत्रापि सपश्येद्दोष सश्रयकारितं । सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशंकः समाश्रयेत् ॥ "

इत्याश्रय । एवविध मंत्र मंत्रिभि' षाड्गुण्यविदा ब्राह्मणेन च सह कुर्यात् । मनु' (७।१७८)

" सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपति । यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रव" ॥ इति ।

तान् द्वादशराजमण्डलोक्त्याह याज्ञवल्क्य. (आचारे ३४५)

" अरिर्मित्रमुदासीनोऽनंतरस्तत्परःपर । क्रमशो मण्डल चिंत्य सामादिभिरुपक्रमै ॥ "

१० ते च त्रयस्त्रिविधा । सहजाः कृत्रिमा प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽरि सापत्नभ्रातृपितृव्यतत्पुत्रादि. । कृत्रिमो रिपुर्यस्यापकृतं येनापकृत वा । प्राकृतश्चानतरदेशाधिपतिः । सहज मित्र भागिनेयपैतृ-स्वस्रीयमातृष्वस्रीयादि । कृत्रिम मित्र येनोपकृत यस्य चोपकृत । प्राकृत मित्रमेकातरित-देशाधिपतिः । सहजकृत्रिमशत्रुमित्रलक्षणरहितौ सहजकृत्रिमोदासीनौ । प्राकृतोदासीनो द्व्यतरदेशाधिपतिः ॥

१५ अरिः पुनश्चतुर्विधः । यातव्योच्छेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र यातव्योऽनतरदेशाधिपति । व्यसनी हीनबलो रिक्तप्रकृति । विदुर्गो मित्रहीनो दुर्बलश्चोच्छेत्तव्य । पीडनीयो मन्त्रबलहीनः । प्रबलमत्रयुक्त' कर्शनीय । तथा च राजमानसोल्लासे

" निर्मूलनाशमुच्छेद पीडन बलिनिग्रह । कर्शनं तु पुन प्राहु कोशदण्डापकर्शनादिति ॥ "

मित्र च द्विविध । बृहणीय कर्शनीयमिति । कोशबलहीन बृहणीयं । कोशबलाधिक कर्शनीय ।

२० प्राकृतारिमित्रोदासीनानाह " अनतरस्तत्पर पर" इति । अनतर प्राकृतोऽरिस्तत्पर प्राकृत मित्र । तस्मात्परः प्राकृत उदासीन । शेषा पुन' प्रसिद्धत्वान्नोक्ताः । एतद्राजमण्डल क्रमश. पूर्वादिक्रमेण चिन्त्य । एव चतुर्दिक्षु । त्रयस्त्रय आत्मा चैक इति त्रयोदशराजक मण्डल पद्माकार । ये च पार्ष्णिग्राहादयस्तेऽप्यत्रैवातर्भवति । सामादिभिरित्युक्त तान्सामादीनुपायानाह याज्ञ-वल्क्य (आचारे ३४६)

२५ " उपाया साम दान च भेदो दण्डस्तथैव च । सम्यक् प्रयुक्ता सिद्ध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गति ॥

भेद' शत्रुसामन्तादीना परस्पर वैरोत्पादन । स एव

" स जेतु न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना । सत्यसधेन शुचिना सु सहायेन धीमता ॥

" यथाशास्त्र प्रयुक्त' स सदेवासुरमानुष । जगदानदयेत्सर्वमन्यथा तु प्रकोपयेत् ॥

"अधर्मदण्डन स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् । सम्यक् दण्डन राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावह ॥" मनुः(८।१२९)

३० " अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरक चैव गच्छतीति ॥"

---

१ तेनैव सु पा

दंडप्रकार दंड्यादंड्यव्यवस्था व्यवहारमयूखे (पृ. १०९) द्रष्टव्याम् ।
" एव मन्त्रयित्वांऽतःपुर शोधयित्वा प्रविशेत् । यथोक्त (नीतिसारे ७।३७)
" कारयेद्भवनशोधनमादौ मातुरंतिकमपि प्रविविक्षु ।
" आप्तशस्त्रयनुगतश्च विशेच्च संकटे च गहने च न तिष्ठेत् ॥"
तथा "निर्गमे च प्रवेशे च राजा मार्गे समतत । प्रोत्सारितजन गच्छेत्सम्यगाविष्कृतोन्नति. (३९)॥　५
" यात्रोत्सवसमाजे तु जलसंबाधशालिन । प्रदेशानावगाहेत नातिवेल च सपनेत् ॥ ४० ॥
" निषेवितो वर्षधरै. कचुकोष्णीषशालिभि । अत पुरे च विचरेत्कुब्जकैरात्तवामनै ॥ ४१ ॥
" नीचैरत पुरामात्याः शुचयश्चित्तवेदिन । शस्त्राग्निविषवर्जं हि नर्मयेयुर्महीपतिं" ॥ ४२ ॥
अत पुरशोधनमाह कामदक (७।४४)
" आशीतिकाश्च पुरुषाः पचाशीत्यश्च योषित । बुध्येरन्नवरोधानां शौचमाभ्यागारिकाश्च ये ॥　१०
" अभ्यतरगतोऽपीह विश्वास स्त्रीषु न व्रजेत् ॥ ५ ॥
" देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनमहारयत् । मातु शय्यांतरे लीन कारूष चौरस सुतः ॥ ५१ ॥
" न हि देवीगृह गच्छेदात्मीयात्सन्निवेशनात्" ॥ ५० ॥
तथा स्त्रीणा चरितमुक्त नीतिसारे (७।५२।५५)
" विशेषेण तु सयोज्य मधुनेति विलोभित । देवी तु काशिराजेंद्र निजघान रहोगतं ॥　१५
" विषाक्तेन च सौवीर मेखलामणिना नृप । वेण्या शस्त्री समादाय तथा चापि विदूरथ ॥
" इति वृत्त परिहरेन्नरीश्चापि प्रयोजयेत् ॥
" यस्य दारा सुगुप्ता स्युः पौरुषैराप्तकारिभि । सर्वलोकोन्वित तस्य हस्ते लोकद्वय स्थित "॥
एव सावधानोंऽत पुर प्रविशेत् । अथ भार्यागमनमुक्त कामदकेन (७।५६)
" धर्ममिच्छन्नरपति सर्वान्दारानननुक्रम । गच्छेदनुनिशा नित्य वाजीकरणबृंहितः " ॥　२०
वाजीकरणादिक च कामशास्त्रादवगतव्यं । विस्तृतिभयान्नेह निरूपित । नीतिसारे
" विचार्य कार्यावयवान् दिनक्षये विसृज्यलोक प्रमदाहृतक्रिय ॥
" सशंखशब्देन हि साधुपाणिना स्वपितिर्यैसक परमाप्तरक्षित " ॥ तथा
" नयेन जाग्र यनिश नरेश्वरे सुखं स्वपतीह निराधय प्रजा ॥
" प्रमत्तचित्ते सति जाग्रति प्रजा प्रजागरेणास्य जगत्प्रबाधते" ॥ ५८ ॥ इति ॥　२५
एव तिष्ठत फलमाह वराहमिहिर
" आचारस्थ सागराता धरित्रीं भुक्ते दीर्घ कालमुत्खातशत्रु ॥
" यत्राचारस्तत्र धर्मस्य वृद्धिर्धर्मादोगान्देहभेदेऽपि भुक्ते ।" भारते
" धृतिः शमो दम शौच कारुण्य वागनिष्ठुरा । मित्राणा चानभिद्रोह एताश्च समिध श्रिय. ॥"
समिधो वर्द्धनानि । इति सपरिकरस्वामिनिरूपण ।　३०

---

१ भारिनि । २ शौचस्थ । ३ लाजान् विषेण सयोज्य । ४ विषदिग्धेन । ५ शस्त्रं । ६ अद्विवृत्त । ७ च्छत्री चापि । ८ पुरुषै । ९ भोगा । १० इत । ११ आशखशब्देन । १२ स्वपदेसक. । १३ स्वपितीह -भ्रकमयात् ।

अथामात्य । तत्र पुत्रोऽप्यमात्यमध्ये परिगणितो नीतिसारे
" अमात्यो युवराजश्च भुजावेतौ महीपतेरिति । राजपुत्रस्य कृत्यमुक्त "
" पितृसेवापरस्तिष्ठेत्कायवाङ्मानसै सदा । तत्कर्म कुर्यान्नियतं येन तुष्टो भवेत्पिता ॥
" तन्न कुर्याद्येन पिता मनागपि विषीदति ॥" तथा
५ " यस्मिन् पितुर्भवेत्प्रीतिः स्वयं तस्मिन् प्रिय चरेत् । यस्मिन् द्वेष पिता कुर्यात्स्वस्यापि द्वेष्य एव सः ॥
" असंमत विरुद्धं च पितुर्नैव समाचरेत् । प्राप्यापि युवराजत्व प्राप्नुयाद्विकृतिं न च ॥
" स्वसपत्तिमदाच्चैव मातर पितरं तथा । भ्रातर भगिनीं चापि अन्यान्वा राजवल्लभान् ॥
" महाजनांस्तथा राष्ट्रे नावमन्येन्न पीडयेत् । प्राप्यापि महतीं वृद्धिं वर्त्तेत पितुराज्ञया ॥
" पुत्रस्य पितुराज्ञा हि परम भूषण स्मृत । सोदरेषु च सर्वेषु नाधिक्य संप्रदर्शयेत् ॥
१० " भ्रातॄणामवमानेन बहवो हि विनाशिताः । पितुराज्ञोल्लघनेन प्राप्यापि पदमुत्तमम् ॥
" तस्माद्भ्रष्टा भवतीह दासवद्राजपुत्रकाः ॥
" एव गृहाविरोधेन राजपुत्रो वसन् गृहे । त्यागी च सत्वसपन्न सर्वान्कुर्याद्वशे स्वके ॥
" शनै शनैः प्रवर्द्धेत शुक्लपक्षमृगाकवत् ॥
" एव वृत्ता राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यकंटक । सहायवान् महामात्यो चिर भुक्ते वसुंधरा ॥
१५ एतच्च राजपुत्रविशेषमात्रमुक्त । सामान्यास्तु पूर्वोक्ता वक्ष्यमाणाश्च गुणाः सर्वे अपेक्षिता एव ।
तेषां राजपुत्राणां रक्षण प्रयत्नतः कुर्यादित्याह कामदकः (७।१–६)
" प्रजार्थं श्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षण । लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिता ॥
" राजपुत्रा मदोद्धूता गजा इव निरकुशा । भ्रातर चाभिनिघ्नति पितर चाभिमानिन ॥
" राजपुत्रैर्मदोद्धूतै प्रार्थ्यमानमितस्तत । दुःखेन रक्ष्यते राज्य व्याघ्राघ्रातमिवामिषं ॥
२० " रक्ष्यमाणा यदि च्छिद्र कथचित्प्राप्नुवंति ते । सिंहशावा इव घ्नंति रक्षितारमसंशयम् ॥
" विनयोपग्रहान् भूत्यै कुर्वीत नृपति सुतान् । अविनीतकुमार हि कुलमाशु विनश्यति ॥
" विनीतमौरस पुत्र यौवराज्येऽभ्यषेचयेत् । दुष्ट गजमिवोद्धृत्त कुर्वीत सुखबधन ॥" तथा
" लालनीयः पालनीयो भूषणीयस्तथैव च । अर्थशास्त्र शिक्षणीयो यथा स्याद्विनयी सुतः ॥"
दुर्वृत्त प्रत्याह (७।७–८)
२५ " राजपुत्र सुदुर्वृत्त परित्याग हि नार्हति । क्लिश्यमान स पितर परानाश्रित्य हति हि ॥
" व्यसने सज्जम न हि क्लेशयेद्व्यसनाश्रयैरिति ।" इति राजपुत्रनिरूपणम् ।
अमात्यस्त्रिविध । उत्तममध्यमाधमभेदात् । तदुक्त महाभारते ( )
" त्रिविधा पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमा । तेषां च समवेताना गुणदोषान्वदाम्यह ॥
" मंत्रिभिर्हितसयुक्त समर्थैरर्थनिश्चये । मित्रैर्वापि समानार्थैर्बांधवैरप्यगर्हितैः ॥
३० " समन्त्रयित्वा य कर्मप्रारभे सप्रवर्त्तते । धैर्याच्च कुरुते यत्न तमाहुः पुरुषोत्तम ॥
" एकोऽर्थान्विमृशत्येको धर्मे च कुरुते मति । एक कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यम नर ॥
"गुणदोषावनिश्चित्य दैवमेव व्यपाश्रित । करिष्यामीति य कार्योपेक्षक स नराधम ॥" इति॥

---

१ क्रा वि । २ पेते ।

याज्ञवल्क्यः (आ ३१२)

" स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीन्तैः सार्धं चिंतयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयमिति ॥"

मनु संख्यामप्याह (७।५४)

"मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्गतान् सचिवान् सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितानिति॥"

लब्धलक्षाश्चतुरान् । मौलान्स्ववंशपरंपरायातान् । नीतिसारे (४।२५) ५

" कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवंतोऽनुरागिणः । दंडनीतेः प्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ॥

तथा " स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः । दृढतामन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसंपत्प्रकीर्तिता ॥

" सज्जमानमकार्येषु निरुंध्युर्मंत्रिणो नृपं । गुरूणामिव चैतेषां शृणुयाद्वचनं नृपः ॥ "

पुरोहितकृत्यं तत्रैव (१।४१)

" त्रय्यां च दंडनीत्यां च कुशलोऽस्य पुरोहितः । अथर्वविहितं कर्म कुर्याच्छांतिकपौष्टिकं ॥ १०

" तादृक्सांवत्सरोऽप्यस्य ज्योतिः शास्त्रस्य चिंतकः । प्रश्नाभिधानकुशलो होरागणिततत्त्ववित् ॥ "

इत्यमात्यादिनिरूपणम् । सुहृन्निरूपणं तु प्रायशः पूर्वं कृतमेव । गुणास्तु केचनोच्यन्ते ।

अमात्यानां सेवकमध्येंऽतर्भावः । सुहृदस्तु मित्राणीति भेदः । तेषां कृत्यमुक्तं कामंदकेन(४।४४–४६)

" नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः । य एनमुत्पथगतं वारयन्त्यनिवारिताः ॥

" सज्जमानमकार्येषु सुहृदो धारयंति ये । सत्य तेनैव सुहृदो गुरवोगुरवो हि ते ॥ १५

" कृतविद्योऽपि बलिना व्यक्तरागेण रज्यते । रागानुरक्तचित्तः सन् किं न कुर्यादसांप्रतं ॥ "

तथा (४।६८–६९)

" त्यागविज्ञानसत्याढ्यं महापक्षं प्रियंवदं । आयतिक्षेममद्वैध्यं मित्रं कुर्वीत सत्कुलं ॥

" समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु दारुणेष्वप्यसंशयं । दर्शयत्यच्छहृदयं कुलीनश्चतुरस्सतां ॥

" धर्मार्थकामसंयोगो मित्रात्तु त्रिविधं फलं । यस्मादेतत्त्रयं न स्यात्तन्न सेवेत पंडितः ॥ ७२ ॥ २०

" शुचिता त्यागिता शौर्यं समानसुखदुःखता । अनुरागश्च दाक्ष्यं च सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ ७५ ॥

" तदर्थेहानुरागश्च संक्षिप्तं मित्रलक्षणं । यस्मिन्नेतन्न तन्मित्रं तत्रात्मानं न निक्षिपेत् ॥ ७६ ॥

न विश्वसेदित्यर्थः ।

" प्रायो मित्राणि कुर्वीत सर्वावस्थासु भूपतिः । बहुमित्रो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं रिपून् ॥

" न तत्र तिष्ठति भ्राता न पिताऽन्योऽपि वा जनः । पुंसामापत्प्रतीकारे सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ॥ २५

" अमित्रान् सर्वतो मित्रैर्निगृह्णीयाद्दृढव्रतैरिति " ॥ इति सुहृन्निरूपणं ॥

अथ कोशः । तस्य मुख्यत्वमाह वराहमिहिरः

" कोशो हि राज्यतरुमूलमतो हि शाखा पक्षी विपक्ष इव किं निधनं करोति ।

" अन्नादिवेंद्रियगणो बहुतस्तथार्थं तत्प्रातिरक्षणविवृद्धिषु यत्नवान्स्यात् " ॥ भारते

"मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपान्वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत्" ॥ विकुट्टयेच्छोषयेत् ॥ तथा ३०

" यः कश्चिज्जनयेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः स मानवः । यो राजकोशं नश्यन्तमाचक्षीत युधिष्ठिर ॥

---

१ नीति सु पा । २ क सु पा
७-८

" श्रोतव्यमस्य च रहो रक्ष्यश्चामात्यतो भवेत् । अमात्या ह्युपहर्तारं घ्नन्ति वा प्रति भारत ॥"
उपहर्तारं राज्ञे निवेदयितारं ।
" राजकोशस्य गोप्तारः राजकोशाविलोपकाः । सर्वे तमनुधावंति स विनश्यत्यरक्षितः ।"
अनुधावति मारयितुं धावंतीत्यर्थः । कामंदकः (४।६२-६३)
५ " वर्द्धमानोऽल्पनिस्रावः स्यात पूजितदैवतः । ईप्सितद्रव्यसपूर्णो ह्य आप्तैरधिष्ठितः ॥
" मुक्ताकनकरत्नाढ्यः पितृपैतामहोचितः । गजेष्वारोपितः साधु शीघ्रयानैरधिष्ठितः ॥
" यत्र राजा तत्र कोशः कोशाधीना हि राजता ।" तथा
" धर्मार्जितो व्ययसहः कोशः कोशज्ञसंमतः ॥ ६३ ॥
" धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां भरणाय च । आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशः कोशवता सदा॥ ६४ ॥
१० " पुत्रादपि हि संरक्ष्यो भार्यायाः सुहृदस्तथा "। नीतिसारे
" नान्याय्य च व्ययं कुर्यात्प्रत्यवेक्षेत चान्वह । कृषिर्वणिक्पथोदुर्गं सेतु कुंजरबंधनं ॥
" खन्यः करधनादान स्वस्थचित्तोऽपि वर्द्धयेदिति "। भागा उक्ताः शिवधर्मे
" तस्माद्विभाग वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः ।"
भागत्रयं वित्तस्य एको जीवनाय द्वौ धर्माय । भागपचकं कृत्वा त्रितयं जीवनाय भागद्वयं
१५ धर्मायेति हेमाद्रिः । कृपणाशक्तविषये भारते
" एको गां दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे समफलाः स्मृता "॥ इति ।
दशांशं दद्यादिति भावः । इति कोशः । राष्ट्रंशुक्र नीतिसारे (६।२)
" राज्यांगानां तु सर्वेषां राष्ट्राद्भवति संभवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं प्रसाधयेत् ॥
" तस्मादसाधून् पापिष्ठान् निघ्नन्पापैर्न लिप्यते । ये ये प्रजा प्रबाधेरन्स्तांस्तान् छिंद्यान्महीपतिः॥
२० " यमार्थो क्रियमाणं हि शंसंत्यागमवेदिनः । स धर्मोऽथ विगर्हंति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ ७ ॥
" धर्माधर्मौ विजानन् हि शासनेऽभिरतः सतां । प्रजा रक्षेन्नृप साधु हन्याच्च परिपंथिनः ॥ ८ ॥
" राज्ञोपघातं कुर्वीरन् ये पापा राजवल्लभा । एकैकशः संहतान्वा दुष्टास्तान्परिचक्षते ॥ ९ ॥
" दुष्टानुपांशुदंडेन हन्याद्राजाविलंबितं । अदृश्य वा प्रकाशं वा लोकद्वेष समाश्रितान्॥१०॥ तथा
" अरक्ष्यमाणाः कुर्वंति यत्किंचित्किल्बिषं प्रजा । तस्माच्चु नृपतेरर्द्धं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥
२५ " सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षितु । अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षितुः ॥
" यथा बीजांकुरः सूक्ष्मः परिपुष्टोऽभिरक्षितः । काले फलाय भवति साधुस्तद्वदिय प्रजा ॥
" उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । तस्माद्यथार्हतो दंड नयेत्पक्षमनाश्रितः ॥"
याज्ञवल्क्यः (आ ३३६) "पीड्यमाना प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः" इति । भारतेऽपि
" उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महान्। भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यते"॥ इति । राजधर्मेषु
३० " विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययं । योगक्षेम संप्रेक्ष्य वणिजः कारयेत्करान् ॥
" उत्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत् । शिल्पं प्रतिकरानेव शिल्पिनः प्रतिकारयेत् ॥
" तथा यथा न सीदेरन् प्रजाः कुर्यान्महीपतिः । संत्यजंति परिख्यातं राजानमतिखादिन ॥

---

१ वर्द्धमानोऽल्पम् मु. पा । २ ह्य-स्वको । ३ अटनयधयई-राज्य

" न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर । राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ॥
" यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वयं नृपः । सञ्जातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलं ॥
" पौरान् जानपदान्सर्वान् संश्रितोपाश्रितांस्तथा। यथाशक्त्यनुकम्पेत सर्वानल्पधनानपि ॥" तथा
" प्रचारं भृत्यमरणं व्यसनं ग्रामतो भयं । योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत्करं ॥ "
तथा " दयावानप्रमत्तश्च करान्संप्रणयेन्मृदूनिति" । इति राष्ट्रं । दुर्गकरणार्थं भुवमाह कामन्दकः ५
(४।५०-५१)
' भूगुणैर्वर्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये । तस्माद्गुणवतीं भूमिं भूत्यै भूपस्तु कारयेत् ॥
' सस्याकरवती पुण्या खनिद्रव्यसमन्विता । गोहिता भूरिसलिला पुण्यैर्जनपदैर्वृता ॥
" रम्या सकुंजरवना वारिस्थलपथान्विता । अदेवमातृका चेति शस्यते भूर्विभूतये ॥ "
निषिद्धभूमिमाह स एव १०
" सशर्करा सपाषाणा साटवी नित्यतस्करा । रूक्षा सकण्टकवना सव्याला चेति भूरभूः ॥
रूक्षाऽन्यदेशापेक्षया चतुर्गुणपञ्चगुणादिजलसेकेन सस्यजननी । जनपदमाह स एव
(४।५४-५५,५६-५७)
" स्वाजीव्यो भूगुणैर्युक्तः सानूपः पर्वताश्रयः । शूद्रकारुवणिक्प्रायो महारम्भकृषीवलः ॥
" सानुरागो रिपुद्वेषी पीडाकरसहः पृथुः । नानादेश्यैः समाकीर्णो धार्मिकः पशुमान् धनी ॥ १५
" तं वर्द्धयेत्प्रयत्नेन तस्मात्सर्वं प्रवर्त्तते " ॥ पुरमाह
" पृथुसीममहाखातमुच्चप्राकारगोपुरं । समावसेत्पुरं शैलं सरिन्मरुवनाश्रयं " ॥
याज्ञवल्क्यः ॥ (आ ३२१)
" रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् । तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये " ॥
पशव्यं पशुवृद्धिकरं । कन्दमूलफलादिभिराजीव्यं । जाङ्गलं सजलतरुपर्वतं । दुर्गमाह मनुः(७।७०) २०
" धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्यावसेत्पुरं " ॥
कामन्दकस्तु (४।५९) ऐरिणमपि पपाठ
" औदकं पार्वतं वार्क्षं ऐरिणं धान्वमानवं । प्रशस्तं शास्त्रमतिभिर्दुर्गं दुर्गोपचिंतकैः " ॥
इरिणमूषरं । धन्व निरुदकं स्थलं मरुभूमिरित्यर्थः । महीदुर्गमित्यत्र मह्यां दुर्गं । महीरूपमेव वा ॥
तच्च मार्त्तिकं पाषाणमेष्टकं वा । तथा च महाभारते (शां प ८६।५) महीदुर्गापेक्षया २५
मृद्दुर्गस्य पृथङ्निर्देशः कृतः
" धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च । मनुष्यदुर्गं मृद्दुर्गं वनदुर्गं च तानि षडिति ॥ "
वधुदुर्गं सोदरादिभवना राजगृहस्य परितः स्थानानि ।
तत्र वधुदुर्गमनुष्यदुर्गयोः पृथग्ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन । अतरंगत्वाच्छूरत्वाच्च बंधूनां पृथङ्निर्देशः।
तथा ३०
यावद्वधुदुर्गं संभवति तावन्नितरमनुष्यदुर्गं न कुर्वीतेति । एवं च दुर्गस्य नवत्वं संपद्यते ।
धन्वदुर्गं महीदुर्गमित्यत्र द्वे । जलदुर्गं । वृक्षदुर्गं । नृदुर्गं । गिरिदुर्गं । वधुदुर्गं ।

---

१ बबअटनई-कत्या ।

ऐरिणदुर्गं । महीदुर्गे तु मृदादीना विशेषः पूर्वमुक्त एव। दुर्गस्य गुणमाह मनु (७।७४)
" एकः शत योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः । शत दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं समाश्रयेत् " ॥
शतगुणा अपि परामर्द प्राप्नुवतीत्यर्थ । तत्र सर्वदुर्गाणां प्राशस्त्ये च गिरिदुर्गे विशेषमाह मनुः (४।७१)
५ " सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् । एतेषां बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते " ॥
एतेषामिति निर्द्धारणे षष्ठी । तद्विशिनष्टि मनु (४।७५)
" तत्स्याद्रायुधसपन्नधनधान्येन वाहनैः । ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्मन्त्रैर्यवसेनोदकेन्धनैः ॥ "
मन्त्रैः सर्पादिमन्त्रविद्भिर्मनुष्यैरित्यर्थ । भारते दुर्गं प्रकृत्य
" शूरान्यजनसपन्न ब्रह्मघोषानुनादितं । वश्यामात्यबलो राजा तत्पुर स्वयमाविशेत् ॥ "
१० "तत्र कोश बल मित्र व्यवहार च वर्धयेत् " इति । मनु (४।७६)
" तस्य मध्ये तु पर्याप्त कारयेद्गृहमात्मनः । गुप्त सर्वर्तुक शुभ्र जलवृक्षसमन्वितमिति ॥"
' सर्वर्तुक आरामादिषु तत्तदृतुफलिवृक्षसहित । तत्तदृतूद्भवफलपुष्पादिसहित वा ।
तत्तदृतूपयोगिसामग्रीसहित सर्ववस्तुसमन्वितमित्यर्थ । इति दुर्गं ।

अथ बलम् । तत्र मुहूर्त्ताद्यपेक्षया बलस्य प्राधान्यमाह वराहमिहिरः
" ग्रहर्क्षतिथ्युद्गमराशिहोराद्रेक्काणभागाद्यनुकूलमात्र। भवेद्धियासो यदि सिद्धिहेतुः स्वयमवेहैवविदेव राजा॥
" मन्त्राभिषेकमणिबन्धनशान्तिकर्महोमोपवाससुरयागजपादिमात्र ।
" स्यात्सिद्धिहेतुरथ चेद्विजिगीषतोऽन्किस्मात्तदा नरपतिर्न भवेत्पुरोधाः ॥" तथा
" बुध्वाऽर्थशास्त्राण्यपि मन्त्रिणोऽपि कुर्यः प्रणाम न नरेश्वराणा ।
" यद्यभिजात्यद्विपवाजिपत्तिकोशाद्यपेक्षा न भवेत्प्रधान ॥
२० अतोऽवश्यं बलकोशाधीन राज्य । ननु । जयपराजयादिकं सर्व कर्माधीन तत्र किं बलादिनेति चेत् । उच्यते । न केवल सर्व कर्माधीन किंतु पुरुषकाराधीनमपि। उक्त च याज्ञवल्क्येन(आ ३५१),
" यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्।एव पुरुषकारेण विना दैव न सिद्ध्यति ॥ माघेऽपि
" नालम्बते दैष्टिकता न निषीदति पौरुषे । शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वय विद्वानपेक्षते ॥ " इति ।
कथ तर्हि क्वचित्पुरुषकारे कृतेऽपि न फलप्राप्तिः । उच्यते । न वय कर्मण कारणत्वमेव
२५ सहयामः किंतु तन्मात्रस्य । वस्तुतस्तु न हि कर्म पुरुषकारापेक्षया भिन्नमस्ति । पूर्वजन्मार्जितः पुरुषकारो हि कर्मोच्यते । अतो यदिह जन्मनि द्वाभ्यामेकजातीये प्रयत्ने कृते फलावाप्ति-रेकस्यैकस्य न ततो नूनमेकस्य प्राक्तन पुरुषकारो नास्ति । पापरूपो वा सप्रतिबधक इति कल्प्यते । अतः सर्व कर्मापरपर्याय पुरुषकाराधीनमेव । अत एवोक्त भारते
" स्वकर्मणाशुभेनापि शुभेनाप्यथ वा जनः । फल तदनुरूप हि प्राप्नोति भरतर्षभ " ॥

---

१ अरघईतकघटयब—दश । २ क—ते एषां । ३ कघटयबनअई—एषामिति । ४ बनयटद—शूद्रान्यजन

अत एवोत्तरमीमांसायां कस्यचिद्वर्तमानजन्मनि कर्मभिः पापक्षये जाते सन्यासोत्तर मुक्तिः । यत्र तु कर्मस्वकृतेषु सन्यासोत्तर मुक्तिस्तत्र पूर्वजन्मार्जितानि कर्माणि कल्प्यते । अत एव क्षत्रियजनकस्य ज्ञानोत्पत्ति दृष्ट्वा प्राक्तनः संन्यासोऽपि कल्प्यत इत्युक्त । अतो यत्र लोकत. शास्त्रतो दृढतर: कार्यकारणभावोऽवगतस्तत्र कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयतेति । अतः सर्वत्र प्राक्तन ऐहिको वा पुरुषकार कारणमिति । अतः पुरुषकार एव राज्ञा कर्तव्य इति । ५

स च बलाधीन इत्यवश्यं बलसग्रह कार्यः । अत्र बल षड्विधमाह कामन्दक (१८।२)

"षड्विध तु बल व्यूह्य द्विषतोऽभिमुख व्रजेदिति ।" "षड्विध बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषयेति" (रघुवंशे) कालिदासोऽपि । तद्भेदा उक्ता नीतिसारे (१८।४)

" मौल भृत श्रेणिसुहृद्द्विषदाटविक बल । पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां व्यसन स्मृतमिति " ॥

पूर्वपूर्वस्य नाश कठिन इत्यर्थ । तत्र मौल नाम परपरागत । भृत यावद्विमवस्थायि । श्रेणि[1] १० गमनमार्गे स्थाने स्थाने निवेशित । सुहृन्मित्रबल । द्विषता स्वाधीन यज्जात तद्द्विषद्बल ।

" आटविक अरण्यसबधि । तत्र दूरदेशादौ मूलसहितो गच्छेदित्याह (१८।१२।१४)

" प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा गच्छेन्मौलै समावृत । मौलास्तु दीर्घकालेऽपि क्षयव्ययसहिष्णव " ॥

" एषु वस्तुषु मेधावी भृतादीनि विवर्जयेत् । दीर्घाध्वकालखिन्नेषु तेषु भेदभय भवेत् ॥

" बहुत्वाद्भृतसैन्यानां दीर्घकालाध्वखेदत । नि[2] प्रवासायासाभ्यां भेदोऽवश्य प्रजायते " ॥ १५

भेद स्वामिपरित्याग । एवमन्येषामपि बलाना गुणदोषा ऊहनीया ।

तत्र कस्मिन्काले किं बल ग्राह्यमित्याह कामन्दक (१८।१०-११)

" स्फीतसारानुरक्तेन बलेनोपचित पर । तत्तुल्येनैव यातव्य क्षयव्ययसहिष्णुना " ॥

क्वचिद्भृतमपि ग्राह्यमित्याह स एव (१८।१५)

" प्रभृत स्व भृतबल मौलमल्पमसारवत् । अरेर्वीर्यात्मनस्तद्धि विपरीत जयेदरीन् ॥" २०

भृतबलेन मौल जयेदिति विपरीत । श्रेणिबलस्योपयोगमाह (१८।१८)

" स्फीत श्रेणिबलं शक्यमाधातु यानवर्त्मनि । नित्य प्रयाम[3]व्यायामामिति श्रेण्या समुत्पतेत् ॥"

मित्रबलस्योपयोगमाह (१८।२०)

" मित्रसाधारणे कार्ये मित्रायत्ते फलोदये । अनुग्राह्ये च पीड्ये च मित्रेणैव सह व्रजेत् ॥"

अरिसैन्यस्योपयोगमाह (१८।२१) २५

" प्रभूतेनारिसैन्येन योधयेन्महतो रिपून् । अत्युच्छ्रित कोपनयाद्भ्यासेन रिपोर्बल ॥

" वासयेत्कर्षयेच्चैन दुर्गकटकशोधने " (२२) ॥ आटविकस्योपयोगमाह

" नित्यमाटविक सैन्य दुर्गकटकशोधने । परदेशप्रवेशे च पुर कुर्वीत पण्डित ॥" इति

पूर्वोक्तबलस्य चतुरगतामाह । "हस्त्यश्वरथपादात सेनाग स्याच्चतुर्विधमिति ॥"

अथ गजनिरूपणम् । चतुर्विधा गजा । भद्रा मन्दा मृगा मिश्राश्चेति। तल्लक्षणमाह वराहमिहिरः(अ ६७)

" मध्वाभदन्ता. सुविभक्तदेहा न चोपदिग्धा न कृशा क्षमाश्च ।

" गात्रै. समैश्चापसमानवंशा[4]वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्रा ॥ १ ॥ " चाप धनुः । तत्तुल्यपृष्ठाः ।

" वक्षोथकक्षा वलय श्लथाश्च लम्बोदरस्त्वक्बृहतीगलश्च । ३०

---

१ ध्र—पातव्या । २ श्रेणीति मु पा । ३ हस्त मु पा । ४ अथवराहजघना—मेशा ।

" स्थूला च कुक्षिः सह मेचकेन सैंही च दृक् मदमतगजस्य ॥२॥" कक्षाऽग्रिमपादद्वयोरुसन्धिः। सैंही सिंहसदृशच्छविरित्यर्थः।

" मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ्रास्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः।

"स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तलिङ्गैः सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रसंज्ञाः॥३॥" मिश्रत्वं भद्राणां मन्दादिसंगेन।

५ एवमन्यत्रापि। अथ परिमाणमाह

" पञ्चोन्नतिः सप्तमृगस्य दैर्घ्यं अष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम्।

" एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ सङ्कीर्णनागो नियतप्रमाणः ॥४॥"मन्दस्य षडुन्नतिः। अष्टौ दैर्घ्यं। नवोदरपरिणाहः। भद्रस्य सप्तोन्नतिः। नव दैर्घ्यं। दश परिणाहः। अन्यत्स्पष्टं। अत्र हस्तास्तिर्यग्यवोदराणीति कल्पनेन कार्यं। तेषां मदवर्णमाह स एव

१० " भद्रस्य वर्णो हरितो मदस्य मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः।

" कृष्णो मृगस्याभिहितो मदस्य सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥५॥ " गजप्राशस्त्यमाह

" ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः।

" चापोन्नतायतनिमग्ननिगूढवंशास्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥ ६ ॥ "

कलविङ्कश्चटकः। तनून्येकजातीयानि रोमाणि। तैः। तथा

१५ " विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः कूर्मोन्नतैर्द्विनवविंशतिभिर्नखैश्च।

" रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवालाः धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्चेति ॥ ७ ॥

द्विनवाष्टादश विंशतिर्वा नखानि कूर्मोन्नतानि। पुष्करं शुण्डाग्रं। तथा

" मूलमध्यदशनाग्रसंस्थिता देवदैत्यमनुजाः क्रमात्ततः।

" दन्तभङ्गफलमत्र दक्षिणे भूपदेशबलविद्रवप्रदं ॥

२० " वामतः सुतपुरोहितेभयं हन्ति साटविकदारनायकान् ॥ " आटविकोऽटव्यामधिकृतस्तत्सहिता दारनायका दाराधिकृताः पुरुषास्तान् हन्ति। भयं करोतीत्यध्याहारः। तथा

" आदिशेद्धनधान्यवृद्धये दर्शनात्पार्थिवस्य सकलं कुलक्षयं।

" सौम्यलग्नतिथिभादिभिः शुभं वर्द्धते शुभमतोऽन्यथापरं ॥

" क्षीरिमिष्टफलपुष्पपादपैश्चापगातटविघट्टनेन च। वाममध्यरदभङ्गखण्डनं शत्रुनाशकृदतोन्यथापरं॥

२५ "वल्मीकस्थाणुगुल्मक्षुपतरुमथनः स्वेच्छया हृष्टदृष्टिर्यायाद्यात्रानुकूलं त्वरितपदगतिर्वक्त्रमुन्नाम्य चोच्चैः।

" कक्ष्यासन्नाहकाले जनयति च मुहुः शीकरं बृंहते वा तत्कालं वामदन्तं परिमृजति यदा दक्षिणं च ॥

" स्खलितगतिरकस्मात्त्रस्तकर्णोऽतिदीनः श्वसिति मृदुसुदीर्घं न्यस्तहस्तः पृथिव्याम्।

" द्रुतमुकुलितदृष्टिः स्वप्नशीलो विलोमो भयकृदहितभक्षी नैकशोऽसृक् शकृच्च " ॥

---

१ क्ष—चिन्हे।

अहितभक्षी रोगजनकतृणादिभक्षी । असृक् रुधिरं तत्सहितं शकृत् । तथा
" प्रवेशनं वारिणि वारणस्य ग्राहेण नाशाय भवेन्नृपस्य ॥
" ग्राहं गृहीत्वोत्तरणं द्विपस्य तोयात्स्थले वृद्धिकरं परं स्यात् " ॥
बंधनभूमीराह
" भद्रमंद्रमृगमिश्रदंतिनां श्वेतरक्तकनकोपमा सिता । ५
" भूमयो द्विरदपुष्टिवृद्धिदा भूभुजामपि यशःसुखावहा " । शाला आह
" ज्येष्ठा चतुर्विंशतिरेव हस्ताद्द्विशूनिते मध्यजघन्यशाले ।
" विस्तारतस्तद्द्विगुणाश्च दीर्घा स्तंभाश्च विस्तारसमुच्छ्रिताः स्युः ॥" एते च शालास्तंभाः ।
अत्र पूर्वोक्तपरिमाणमध्ये बहूनां हस्तिनामसंनिवेशात्प्रतिहस्ति पूर्वोक्ता शाला ज्ञेया ।
स्तंभानां परिणाहमाह १०
" ज्येष्ठांगुलानि बहलो दशषड्युतानि मध्यस्तु पंचदशकन्यसकोंगुलोनः ॥
" स्तंभप्रमाणविपुला क्रमशो निषगाः प्रोक्तांगुलार्द्धसदृशं बहुलत्वमेषां ॥ "
निषगा बंधनरज्जवः । द्वारमाह
" द्वारोच्छ्रयः कुंजरयामतुल्यो विस्तारोऽस्य त्र्यंशहीनः स एव ।
" हीनो भयश्चात्मषष्ठांशकेन शालाद्वारं प्रागुदक् च प्रशस्तं ॥ " १५
भय पुनरात्मनत्र्यंशस्य षष्ठांशेन विस्तारः । एवं च द्वारमुपरि सूक्ष्ममधोभागे महच्च संपन्नं भवति ।
बंधनार्थं वृक्षानाह
" चंदनार्जुनशिरीषमधूका देवदारुसरलार्जुनशाला ।
" रोहिणीखदिरचंपकशाकाः स्यंदनश्च सकदंबविशोकाः ॥
" शीताः शिवाश्च द्विपबंधनार्थमेते द्रुमाः पुष्टिकरा द्विपानां । २०
" स्तंभार्थमन्येऽपि हि सारवंतः कार्याः प्रशस्ता गुणसंप्रयुक्ताः ॥ " तथा
" पूर्वाभिमुखो निबध्यते यः क्षिप्रं स करोति विक्रमं । राज्ञः समरेष्वनिर्जितो दीर्घं चायुरवाप्नुयाद्गजः ॥"
" उदङ्मुखो बंधमुपैति नागो योऽर्थस्य वृद्धिं स करोति भर्त्तुः ।
" प्राप्नोति पुष्टिं चिरजीविता च संग्रामकालेष्वपराजयं चेति " । अन्यदिङ्मुखेऽनिष्टमाह
" दक्षिणादिग्वदनस्य च बंधोर्जीवितनाशकरो द्विरदः स्यात् । २५
" पश्चान्मुखो बंधमवाप्य नागो नित्यं भवेद्रोगनिपीडितांगः ॥
" नाशं च वित्तस्य करोति राज्ञस्तस्मात्स याम्यापरदिग्विवर्ज्यः " इति । बंधस्तंभमानमाह
" दिङ्द्वैशान्या बंधनार्थं द्विपानां स्तंभा राज्ञः श्रेयसे दंतिनश्चेति ।" अन्यदिश्यनिष्ट । तत्परिमाणमाह
" ज्येष्ठो दशोच्चो नवमध्यमश्च स्तंभोऽष्टहस्तः कथितः कनीयान् ।
" सर्वे निखाताश्चतुरश्च हस्तान्मानाधिकोनाश्च शिवाय न स्युः ॥ " ३०

गजानां मदजनकान्यौषधानि तु हस्तिचिकित्सायां द्रष्टव्यानीति नेह प्रपंचितानि ।

इति सपरिकरगजनिरूपणं ।

अथाश्वलक्षणमुक्तं योगयात्रायां (अ ६६।१)
"दीर्घग्रीवाक्षिकूटस्त्रिकहृदयपृथुस्ताम्रताल्वोष्ठजिह्वः सूक्ष्मत्वक्केशवालः सुशफमतिमुखो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः॥
"जंघाजानूरुवृत्तः समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो वाजी सर्वाङ्गशुद्धो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यम्॥"
कूटं ललाटोर्ध्वभागः । त्रिकं कटिप्रदेशः । केशाः शरीरस्थिता बाला ग्रीवापुच्छगताः ।
गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्ग्रहणं । जंघायां जानुनि वृत्तः । मंडलाकारः । समा निम्नोन्नतत्वरहिताः ।
५ सिताः श्वेताः । इष्टानिष्टमाह (अ. ९३)
"उत्सर्गान्नशुभदमासनापरस्य वामे च ज्वलनमतोऽपरत्र शस्तं ।
"सर्वांगज्वलनमवृद्धिदं हयानां द्वे वर्षे दहनकणाश्च धूपनं च ॥ १ ॥
"अंतःपुरं नाशमुपैति मेढ्रे कोशः क्षयं यात्युदरे प्रदीप्ते ।
"पृष्ठस्य पायौ च पराजयः स्याद्विक्रोतमांगज्वलने जयश्च ॥ २ ॥
१० "स्कंधासनांसज्वलनं जयाय बधाय पादज्वलनं प्रदिष्टं ॥
"ललाटवक्षोक्षिभुजे च धूमः पराभवाय ज्वलनं जयाय ॥ ३ ॥
"प्रद्वेषो यवसाम्भसां प्रपतनं स्वेदोनिमित्ताद्विना कंपो वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा संभवः ॥
"अस्वप्नश्च विरोधतो निशि दिवा निद्रालसध्यानता सादोधोमुखताविचेष्टितमिदं नष्टं स्मृतं वाजिनाम्॥५
हेषितपरीक्षामाह मिहिरः (अ ९३)
१५ "क्रौंचवद्रिपुवधाय हेषितं ग्रीवया त्वचलया च सोन्मुखं ।
"स्निग्धमुच्चमनुनादिहृष्टवद्ग्रासरुद्धवदनैश्च वाजिभिः ॥ ७ ॥
"पूर्णपात्रदधिविप्रदेवतागंधपुष्पफलकांचनादि वा ।
"द्रव्यमिष्टमथवापरं भवेद्धेषतां यदि समीपतो जयः ॥ ८ ॥
"वामैश्च पादैरभिताडयतो महीं प्रवासाय भवंति भर्तुः ।
२० "संध्यासु दीप्तामवलोकयतो हेषंति चेद्ध्रुवपराजयाय ॥ ९ ॥
"आरोहति क्षितिपतौ विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽन्यतुरगं प्रतिहेषितं च ।
"वक्त्रेण वा स्पृशति दक्षिणमात्मपार्श्वं योऽश्वः स भर्तुरचिरात्प्रकरोति लक्ष्मीम् ॥ १३ ॥
"मुहुर्मुहुर्मूत्रशकृत्करोति न ताड्यमानोऽप्यनुलोमयायी ।
"अकार्यभीतोऽश्रुविलोचनश्च शिवं न भर्तुस्तुरगोऽभिधत्ते ॥ १४ ॥" रथपतिलक्षणं लोकत एव ज्ञेयं ।
२५ इत्यश्वादिलक्षणम् ॥ अथाभियोज्यनृपाः । योगयात्रायां
"शब्दायते मुहुरपि शिवा गर्दभध्वानतुल्यं । त्यक्तस्नेहाः परिजनसुहृत् वाहनोपस्करेषु ।
"कष्टं को नः शरणमिति वा वादिनो यस्य सैन्ये विद्विष्टा वा प्रचुरपुरुषाः सोऽभियोज्यो नृपेण॥
"कापोतकौलूकमधूनि यस्य समाश्रयंते ध्वजचामराणि ।
छत्रायुधादीनि च सोभियोज्यो यस्याथवानाहततूर्यशब्दः ॥

---

१ घस्रम—पाठ., ह्र—स्नि । २ घह्म—वल्या । ३ दिष्यामिति मु. पा । ४ क—सुदीर्घा । ५ ह्र—चि ।

" प्रतीपगत्व सरितामिषोष्ठ शोषोऽथ चाऽशोष्यजलाशयानां ।
" अवारिदेशे सलिलप्रवृत्तिरव्यैकृतं चाप्सु तरोच्छिला वा ॥
" भंगपातचलनान्यनिमित्त रोदनानि च सुरप्रतिमानां ।
" अग्निरूपमनलेन विना वो निश्चलानि च यदा प्रचलति ॥
" प्रसूतिवैकृत्यमकालपुष्पाण्यरण्यसत्वस्य पुरप्रवेश । ५
" प्रदोषकाले कुक्कुवाकशब्दाहिमागमे चान्यभृतप्रलाप " ॥ अन्यभृत कोकिल ।
" दीर्घ दीन सहताः सारमेयाः क्रोशत्युच्चैर्नित्यमेवानृतौ च ।
" हन्युर्योधा योषितो निर्घृणाश्च श्वेत काको नक्तमिन्द्रायुध च ॥
अनृतौ शरत्कालादन्यत्र । अनृताविर्तीन्द्रायुधेऽप्यन्वेति ।
" अहातिरिक्त पवनोऽति चडो गधर्वसज्ञस्य भवेत्पुरस्य । १०
" व्यक्तिर्भवेच्चाहनि तारकाणा नक्त च तारागणसप्रणाश ॥
" एव निमित्तानि यदा भवति तदाऽभियोज्या क्षितिपेन देशा ।"

नीतिसारे (१७।२५।२९)

" भेद कुर्वीत यत्नेन मन्त्र्यामात्यपुरोधसा । तेषु भिन्नेषु भेदे हि युवराजे तथोर्जित ॥
" अमात्यो युवराजश्च भुजावतौ महीपते । मत्री नेत्रे हि भिन्नेऽस्मिन्नेकास्मिन्नपि तद्विष' ॥ १५
" सर्वावस्थं हि मेधावी न कुलीन विकारयेत् । तत्रोपजाप कर्तव्यो य कोपानुग्रहक्षम ॥
" आगतान्पूजयेत्स्वामी निजाश्च परिसात्त्वयेत् ॥३७॥ भेद कुर्वीत मतिमान्निगृहीतो बलीयसा ॥३९॥
" दृढेन हि समाहन्याद्भित्वारे सहत जल । भिन्न हि तत्क्षणमिव जतुजाश विशीर्यते ॥ ४० ॥
" भेद नृप' कृत्वा ततो यायाद्रिपा पुरमिति । एव सामदानभयादिना भेद कृत्वेत्यर्थ ।
अथ दूतभेषणमाह कामन्दक (१२।१) " यातव्याय प्रहिनुयाद्दूत दत्याभिमानिनं " ॥ २०
त विशिनष्टि (१२।२)
" प्रगल्भ स्मृतिमान्वाग्मी शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठित । अभ्यासकर्माभिरतो दूतो भवितुमर्हति ॥"
" तत्रैविध्यमाह (१२।३) " निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनवाहक "।
तत्र यो शिक्षितमेव देशकालोचित यथायोग्यमन्यस्याग्रे वदति स निसृष्टार्थः । यथा पाण्डवानां
दूतो वासुदेव । यावत्संदिष्टवक्ता मितार्थ । शासनहार प्रसिद्ध । दूत प्रत्याह (१२।६८) २५
" नाविज्ञात पुरे शत्रो प्रविशेच्च न संसदि । कालमीक्षेत कार्यार्थमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥"
निष्पतेदुपविशेत् ।
" सारवत्ता च राष्ट्रस्य दुर्ग तद्गुप्तिमेव च । छिद्र शत्रोर्विजानीयात्कोशमित्रबलानि च ॥
" उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथाक्त शासन वदेत् । रागापरागौ जानीयात्प्रकृतीनां च भर्तरि ॥
" फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्मणा च महीयसा । कुर्याच्चतुर्विध स्तोत्र पक्षयोरुभयोरपि ॥ (११) ३०
" तीर्थाश्रमपुरस्थाने. शास्त्रविज्ञानहेतुना । उर्पाशव्य जनोपेतै स्वचरै. सह सवदेत् ॥ (१२)

---

१ रयवनअटई—विना—निश्च श-विनश्चा क्ष—पाठ क्ष—श । २ अभ्यस्तकर्मानृपते । ३ तीर्थाश्रमाश्रय । ४ तपस्वि ।

"प्रतापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्ठव । अक्षुद्रतां च दाक्ष्यं च भर्तुः सर्वत्र कीर्त्तयेत् ॥ (१४)
"सहेतानिह्नवचनं काम क्रोध च वर्जयेत् । वेतसीमाश्रयेद्वृत्तिं नान्यवृक्षाश्रिता सदा ॥ (१५)
"नान्य शयेन्न भाव स्वं वदेद्द्विषात्परस्य च । भावमंतर्गतं गुप्त सुप्तो मत्तश्च भाषते ॥
"तस्मादेक स्वपेत्कित्य स्त्रीमद्ये च विवर्जयेत् ॥
५ "राष्ट्राटव्यतपालाना आत्मसात्करण तथा । युद्धापसारभूज्ञान दूतकर्मेति कथ्यते ॥ (२३)
दूतेनैव नरेंद्रस्तु कुर्वीतारिविमर्षण । स्वपक्षे च विजानीयात्परदूतविचेष्टित ॥" (२४)
इद कर्म निसृष्टार्थस्यैव । चरा उक्ता नीतिसारे (१२।२६–२९)
"तपस्विलिंगिनो धूर्त्ता पण्याशिल्पोपजीविन । चराश्चरेयु[१] परित॰ पिबतो जगतां मन ।
"निर्गच्छेयुर्विशेयुश्च सर्ववार्त्ताविदोऽन्वह । सूक्ष्मसूत्र हि चारेण पश्येद्विविधचेष्टित ॥
१० "स्वपन्नपि हि जागर्त्ति चारचक्षुर्महीपति ॥
"विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितै । राजा चारैर्जगत् कृत्स्न व्याप्याल्लोकसमते ॥
"एतेर्नयास्तु सचाराः सर्वे नान्योन्यवेदिन । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविध स्मृत ॥
"अप्रकाशोऽयमुद्दिष्ट प्रकाशो दूत इष्यते ॥" तथा (१२।४२–४६)
"जडमूकांधबधिरच्छान षडकास्तथा । किराता वामना कुब्जास्तद्विधा ये च कारवे[२] ॥
१५ "भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्यकलाविद् । अत पुरगतां वार्त्ता आहरेयुरलक्षिता ॥
"छत्रव्यजनभृंगारयानवाहनधारिणः । महामात्राबहिर्वार्त्तां विद्युरन्ये च सगता ॥
"सूदा व्यजनकर्त्तार कल्पकाः सूचिकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसवाहका अपि ॥
"जलताबूलकुसुमगधभूषणदायका । कर्त्तव्य[३] वशगा ह्येते ये चान्ये न्यासवर्तिन ॥"
इति दूतचारप्रपच । अथ प्रयाणे योधस्वरूपमाह मिहिर
२० "शूरकृतास्त्रमहाकुलजाता स्वामिहिता बलिन कृतयत्ना ।
"दृढगुणा बहुबाधवमित्रा नागकरोरुभुजा कठिनागा ।
"व्याघ्रमृगेश्वरगोवृषनादाः श्येनदृश शुकसन्निभनासा ।
"केकरजिह्मनिमीलितनेत्रा पुण्यकृता समरेषु सहाया ॥
"देशगुणै[४] प्रथिताश्च पुरोगास्ते बहवो गणलक्षणलक्ष्या ।
२५ "काकभृतो भ्रुकुटीकृतवक्त्रा धर्मभृतो विविधायुधहस्ता" ॥ अथ प्रयाणे विशेषो योगयात्रायाँ
"अत पुराद्वा स्वनिवेशनाद्वा सिंहासनाद्वाग्निपरिस्तराद्वा ।
"कुर्यान्नरेंद्र प्रथम प्रयाण विप्रैः शताग्रैः कृतमगलाशीः ॥
"द्विजो विष्णुक्रमाद्भूप मत्रेणानेन दापयेत् । इद विष्णुर्विचक्रम इति पाद समुद्धरेत्" ॥
अमुकस्य बधाय दक्षिण क्षितिपो न्यसेत् ।
३० "मगलानि तत पश्यन्स्पृशन् शृण्वन् नृपो व्रजेत्" ॥ अथ दर्शनशकुन वराहमिहिर.
"वाच. शुभाः सारसचाषबर्हिण. कादबहसाश्च सजीवजीवकाः ॥
"काकश्च पक्वाक्तवराहपृष्ठगो श्रीवृक्षबालव्यजनानि चदनम् ॥" शुभां वाचो ब्राह्मणानामिति पूर्वेणान्वय ।

---

१ चरन्तार्य । २ कारका । ३ प । ४ क्ष पाठ ।

" दधिमधुघृतरोचना कुमारी ध्वजकनकाम्बुजभद्रपीठसिद्धा ।
" सितवृषकुसुमाम्बराणि मीनद्विजगणिकार्तजनाश्च चारुवेषा ॥
" ज्वलितशिखिफलाक्षतेक्षु भक्ष्यद्विरदमृद कुशचामरायुधानि ।
" मरकतकुरुविंदपद्मरागा स्फटिकमणिप्रमुखाश्च रत्नभेदाः ॥
" स्वयमथ रचितान्यथनतो वा पथि यदि कथितानि भवति मंगलानि । ५
" स जयति सकला ततो धरित्रीं ग्रहणाद्दगालभनश्रुतैकपास्या । "
इद मगल ग्राह्य द्रष्टव्य स्प्रष्टव्य श्रोतव्य चेत्यर्थ । अनिष्टफलान्युक्तानि तत्रैव
" कार्पासौषधकृष्णधान्यलवणक्षीबास्थितैल वशापकागारगुडाहि दकर्शीकृत केशायत व्याधिता ।
" वातान्मत्तजडेंधनास्तणतुषक्षक्षामतक्रारयः मुण्डाभ्यकविमुक्तकेशपतिताः काषायिणश्चाशुभा ॥
यानदिने क्षौराभ्यगवर्जन तु ज्योति शास्त्रे ज्ञेय । एव मगलामगलाभिन्नदर्शनानिष्ट नापीष्टलाभ १०
इति ज्ञेय । देशविशेषे विशेषमाह
" छुछुन्दरी शूकरिका शिवा च श्यामारला पिंगलिकाऽन्यपुष्टा ।
" वामा प्रशस्ता गृहगोधिका च पुसज्ञका ये च पतत्रिणश्च ॥ तथा
" श्येनो रुरु पूर्णकुट. कपिश्च श्रीकर्णछिक्कारकचिप्पिकाजा ।
" स्त्रीस ज्ञेता ये च शिखिद्विपौ च यान हिता दक्षिणभागसस्था ॥ १५
" आस्फोटिताऽऽक्ष्वेडितशस्ततूर्यपुण्याहवेदध्वनिगीतशब्दा ।
" वामा प्रयाण शुभदा नराणामाक्रन्दित दक्षिणत परेषा ॥
आस्फोटित मल्लयुद्ध । आक्ष्वेडित मुखशब्द ।
" भारद्वाज्यजबर्हिचाषनकुला सकीर्तनाद्दर्शनात्कोशतश्च शुभप्रदानमरटा दृष्ट शिवाय क्वचित् ।
" गोधाशूकरजाहकाहिशशका पापाकृतालाकने धन्य कीर्तननृक्षवानरफल तद्व्यत्ययाच्छोभनं ॥ २०
नकुलस्य मृगस्य पक्षिणा वामोद्दक्षिणभागसेचन शुभद । श्वशृगालयोरिद् व्यत्ययेन फलद प्रशस्यते ।
" चाषो नकुलश्च वामभागौ दिवसाद्धात्परत शुभप्रदौ ।
" मृगवच्च वनेषु कुक्कुरा शतपत्रोऽस्तमये च दक्षिण "॥ क्वचिदपवादमाह
" निरुपहतमनोज्ञवृक्षसस्था शुचिरुचिरावनिसस्यसंस्थिताश्च ।
" भातिथिदिवसर्क्षलग्नकालेष्वशुभफलाऽपि शुभप्रद प्रदिष्ट ॥ २५
" प्रभग्नशुष्कद्रुमकण्टकेषु श्मशानभस्मास्थितुषाकुलेषु ।
" प्राकारशून्यालयदुर्दशेषु सौम्योऽपि पाप शकुन प्रकल्प्य " ॥ तथा
" द्वन्द्वार्तरोगार्दितभीतमत्तवैरार्त्तयुद्धामिषकाक्षिणश्च ।
" सीमातनद्यतरिताश्च सर्वे न चिंतनीया सदसत्फलेषु " ॥ इति प्राणिशकुन ।
अथाप्राणिन । स एव ३०
" रिक्तोनुकूलः कलशो जलार्थमभ्युद्यत सिद्धिकर प्रयाणे ।
" विद्यार्थिना चौर्यसमुत्थिताना वणिक्क्रियाभ्युद्यमिनामतीव । " विशेषमाह

---

१ क्ष—म । २ क्ष—चम । क्ष—पाठ । ४ घ—सिद्धार्थिना ।

" यान धुरेण रहित बृहती च कन्या गर्भेण चातिमहता पुरतः स्थिता स्त्री ।
" आगच्छ तिष्ठ विश गच्छसि वा किमर्थं शब्द' स्थिरश्च गमन प्रतिषेधयति " ॥ क्षुते आह
" सर्वत्र पाप क्षुतमुद्दिशंति गोस्तु क्षुत मृत्युकर यियासो. ।
" मार्जाररावस्खलनं च यातुर्वस्त्रस्य भंगश्च न शोभनाय " ॥ तथा
५ " द्रव्याणि शुक्लानि तुरगमश्च पूर्वेण याम्येन शव च मांस ।
" पश्चात्कुमारी दधि चातिशस्त सौम्येन गोब्राह्मणसाधवश्च " ॥ तथा
" काकं' शुभो दक्षिणतश्च तेषामन्येषु देशेषु विपर्ययेण " । पूर्वदेशे दक्षिण' काक शुभ अन्यस्मिन्वाम इत्यर्थ । तथा
" क्रोशादूर्ध्वं शकुनविरुत निष्फलं प्राहुरेके तत्रानिष्टे प्रथमशकुने मानयेत्पञ्च षट् च ।
१० " विशो यामाञ्चपतिरशुभे षोडशे वा द्वितीये प्रत्यागच्छेत्स्वभवनमिति यद्यनिष्टस्तृतीय " ॥
प्रयाणे प्रथम यत्राशकुनं जात तत्रैव स्थित्वा एकादशयामानतिवाहयेत । पुन प्रस्थाने यद्यशकुन तत. षोडश । ततोऽप्यशकुने गृहे आगमन । एव शकुनानि ग्रहबलादीनि वीक्ष्य राजा स्वय यायात् । स्वस्य ग्रहाद्यानुकूल्याभावे तद्वत यशस्विनममात्यं जयार्थं प्रेषयेत् । यथोक्त योगयात्रायां
" शत्रोर्वधाय सचिव शुभदैवयुक्तं आज्ञापयेन्नृपतिरात्मनि दैवहीने " इति ।
१५ ग्रहाद्यानुकूल्य ज्योति शास्त्रादवगन्तव्य । अथ स्कधावारस्थल नीतिसारे
" यायाद्वैरिपुराभ्याशे भूभागे साधुसमते । स्कधावारविशेषज्ञ स्कधावार निवेशयेत् ॥
" भूमिप्रदेशे सामर्थ्यादगारमुपकल्पयेत् । गुप्त स्वच्छ पुराकार महाद्विपसमावृत ॥
" पार्ष्णिग्राहेण शुद्ध च रथपत्तिसमावृत । तन्मध्ये मानसाल्हादि महन्मौल नलावृत ॥
" अंत कोशग्रहोपेत कारयेद्राजमंदिर । मौलभृतश्रेणिसुहृद्द्विषाटविक बल ॥
२० " राजहर्म्यं समावृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ।
" अंते श्वगणिन' शूरान् लुब्धकान् दुष्टकर्मण । पर्याप्तवेतनानासान्मडले विनिवेशयेत् ॥
" हस्तिनो लब्धनामानस्तुरगास्तु मनोजवा । गृहोपकंठे नृपतेर्वसेयु. स्वाम्यरक्षिता ॥
" युद्धयोग्यो महामत्री सन्नद्ध साध्वधिष्ठित' । तिष्ठेन्नरपतेर्द्वारि वेगवाश्च तुरगम ॥
" निशितान्यो बहिर्गच्छेद्गच्छेच्चेद्द्वारिवारित । सज्जोपकरण तिष्ठत्सर्वं कार्योन्मुखो जन ॥ तथा
२५ " बहिश्च खातान्सच्छन्नान् तृणैरुपरि संवृतान् । परसैन्यविघातार्थं सर्वां भूमिं विनाशयेत् ॥
" क्वचित्कटकशाखाभि क्वचित्कीलैरयोमुखै । दूषयेत्परितो भूमि प्रच्छदप्रवरैरपि ॥
" निगूढश्वपपाषाणस्थाणुवल्मीकनिन्नुतां " ॥ उत्तममध्यमभेदास्तत्रैव
" यस्मिन्देशे यथाकाल सैन्यव्यायामभूमय । परस्य विपरीताश्च स्मृतो देश स उत्तम ॥
" आत्मनश्च परेषा च तुल्यव्यायामभूमय । यत्र मध्यम उद्दिष्टो देश शास्त्रार्थचिंतकै ॥
३० " अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्तमहीतल' । आत्मनो विपरीतश्च स वै देशोऽधम' स्मृत' ॥
स्कधावार विशिनष्टि कार्मुकः
" दिव्यांतरिक्षैरुत्पातैः पार्थिवैश्चाप्यदूषित. । नीचै प्रवृत्तपवनो मृगालीततमगल. ॥
" हृष्टपुष्टजनः साधु सुगधिज्वलितानल' । इत्यादिलक्षणोपेत स्कधावार प्रशस्यते ॥
" शस्ते तस्मिन्द्विषो भंगो ज्ञेयोऽन्यस्मिन्विपर्यय "॥ शकुनाद्युपेते जयोऽशकुनाद्युपेते भग इत्यर्थः।

१ ख—काल । २ ख—श्र । ३ ख—यु ।

सेनापतिरुक्तो नीतिसारे

" कुलोद्भूतं जानपदं मंत्रज्ञं मंत्रिसंमतं । दंडनीतेः प्रयोक्तारं अध्येतारं च यत्नतः ॥

" प्रभावोत्साहसंपन्नमाजीव्यमनुजीविनां । नित्याकारणवैराणामकर्तारमनाविलं ॥

" श्रुतानुबंधिकर्माणमल्पामित्रं बहुश्रुतं । गजाश्वरथचर्यासु शिक्षितं त्यागिनं सहं ॥

" युद्धभूमिविभागज्ञं सिंहवद्दृढविक्रमम् । अदीर्घसूत्रं निस्तंद्रममर्षणमनुद्धतं ॥ ५

" हस्त्यश्वरथशस्त्राणां सम्यक्लक्षणवेदिनं । देशभाषास्वभावज्ञं लिपिज्ञं सुदृढं स्मृतं ॥

" निशाप्रचारकुशलं कुशलज्ञाननिश्चितं । दिग्देशमार्गविज्ञानसंपन्नं तद्ज्ञसेवितं ॥

" क्षुत्पिपासाश्रमत्रासशीतवातोष्णवृष्टिभिः । अनाहितभयग्लानिशत्रुपक्षभयावहं ॥

" भेत्तारं परसैन्यानां दुःसाध्याहितनिश्चयं । भग्नानां च स्वसैन्यानां अवष्टंभस्य कारकं ॥

" चरदूतप्रचारज्ञं महारंभफलोपगं । शश्वत्संसिद्धकर्माणं सिद्धिकर्मनिषेवितं ॥ १०

" इत्यादिलक्षणोपेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिं" ॥ तस्य कृत्यमुक्तं ।

" ध्वजिनीं च सदोयुक्तः स गोपायेद्दिवानिशं ॥

" नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् । सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद्व्यूहीकृतैर्बलैः ॥" व्यूहस्तु मकर-श्येनसूचीशकटवज्रसर्वतोभद्रभेदात् षोढा । तेषां विनियोग उक्तो महाभारते

" यायाद्व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये । श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरवक्त्रया ॥ १५

" पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञितं" । अन्ये च गरुडादयो व्यूहभेदा नोक्ताः । तेषामेष्वे-वांतर्भावात् । " सर्वतोभद्रं भये व्यूहं प्रकल्पयेत् ॥ "

रचनोक्ता नीतिसारे

" नायकः पुरतो यायात्प्रवीरपुरुषावृतः । मध्ये कलत्रं कोशश्च स्वामी फल्गु च यद्धनं" ॥

नायकः सेनापतिः । फल्गु अन्नादि । तद्रक्षणीयमित्यर्थः । २०

" पार्श्वयोरुभयोरश्वा वाजिनां पार्श्वयो रथाः । रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां चाटवीबलं ॥

" पश्चात्सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृती बलं । यायात्सन्नद्धसैन्यौघः खिन्नांश्चाश्वासयन् जनान् ॥"

पूर्वं सेनापतेरग्रे यानमुक्तं अधुना पश्चाद्यानं । अतो ज्ञायते अग्रे याता पश्चाद्याता चेति सेनापतिद्वयमिति । इति सेनापतिव्यूहनिरूपणं । अथ कूटयुद्धेन शत्रुमारणसमय उक्तो नीतिसारे

" दीर्घाध्वनिपरिश्रांतं क्षुत्पिपासाहतश्रमं । व्याधिदुर्भिक्षमरकैः पीडितं दस्युविद्रुतं ॥ २५

" चोराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहतं । पंकपांशुजलस्कंधव्यस्तं श्वासातुरं तथा ॥

" प्रसुप्तं भोजने व्यग्रमभूमिष्ठमसंस्थितं । एवमादिषु जातेषु व्यसनेन समाकुलं ॥

" स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यं च घातयेत् । विशिष्टो देशकालाभ्यां युक्तः प्रकृतिभिर्बलैः ॥

" कुर्यात्प्रकाशयुद्धं च कूटयुद्धं विपर्यये" । कूटयुद्धं नामविषाक्तशस्त्रादिना घातनं लोके प्रसिद्धं

किंचिदुक्तं नीतिसारे ३०

" पुरस्ताद्विषमे देशे पश्चाद्धन्यात्तु वेगवान् । जितमेवं यविश्वस्तं हन्याच्छत्रुं व्यपाश्रितः ॥

" दिवोभ्यापि परानीकमप्रमत्तो विनाशयेत् । अवस्करभयात्रात्रौ प्रजागरकृतश्रमं ॥

---

१ घयखनअट-लिपिज्ञ । २ ङ्ग-हित । ३ क्ष-पाठ ।

" दिवासुप्त समाहन्यान्निद्राव्याकुलसैनिकं ॥
" प्रातः संगवसन्नद्धमपराण्हे विनाशयेत् । निशि विस्रंभसं सुप्तं तत्सौप्तिकविधानवित् ॥
" इत्येव कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रूनुपस्थित । वदति सत्रमित्यादि सत्रवत्संप्रकीर्त्तित. ॥
" अरिनाशो महीपानां नयशास्त्रविशारद ।"
५ " साधु प्रमत्त व्यवसायवर्त्ती येन प्रकारेण पर निहन्यात् ॥
" चरैः समावेदिततत्प्रचारः शकेत तेनैव ततोऽप्रमत्त ॥
" नियतमिति निहन्यात् कूटयुद्धेषु शत्रु न हि तिरयति धर्मं छद्मना शत्रुनाशः ।
" अथर्कितमिव सुप्तं पांडवानामनीकं निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जघान ॥"
अत्र ब्राह्मणवर्जं हन्यात् । ब्राह्मण तु स्वस्य वधार्थमायात निवारयेत् । यदा निवारणमपि
१० कर्त्तुमशक्तस्तदा हन्यादेव । यथाह मनु (७।३५१-५२)
" गुरु वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मण वा बहुश्रुत । आततायिनमायात हन्यादेवाविचारयन् ॥
" नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चनेति ।" कात्यायनोऽपि
" आततायिनमायातमपि वेदांतग रणे । जिघांसतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदिति ॥"
अतो जिघांसत एव विप्रस्य मारण न सुप्तादे. । अत्र विज्ञानेश्वरः मनुवाक्ये वाशब्दा-
१५ त्कात्यायनवाक्येऽप्यपिशब्दाच्च ब्राह्मणवधे तात्पर्यं । किंत्वेतादृशो ब्राह्मणोऽपि वध्य किमुतान्य इति कैमुतिकन्यायेनैतादृशान्यवधपरमित्याह । वस्तुतस्तु स्ववधोद्यतो ब्राह्मणोऽपि वध्य एव । पूर्वोक्तवचनयोः स्वार्थत्यागेऽसाधारणमानाभावात् ।
गालवस्तु अहनने दोषमाह
" उद्यम्य शस्त्रमायांत भ्रूणमप्याततायिन । निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेदिति "॥
२० आत्मघाती भवेदित्यर्थ । बृहस्पतिरपि
" स्वाध्यायिन कुले जात यो हन्यादाततायिन । अहत्वा भ्रूणहा स स्यान्न हत्वा भ्रूणहा भवेदिति" ॥
" सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति" श्रुतिरपि । अत स्ववधार्थमागच्छन् ब्राह्मणो वध्य. । परवधार्थं गच्छन्स्वय न वध्य इति तात्पर्यं । एतत्परमेव बार्हस्पत्य
" आततायिनमुत्कृष्ट वृत्तस्वाध्यायसयुत । यो न हन्याद्वधप्राप्त सोऽश्वमेधफलं लभेदिति " ॥
२५ एवमेव चन्द्रिकाशय । यत्तु धृष्टद्युम्नस्य द्रोणवधे कुत्सन कृत । न तद्ब्राह्मणवधनिमित्तमेव किंतु न्यस्तशस्त्रवधनिमित्त । तादृशस्य ब्राह्मणस्य वधेऽन्यापेक्षया दोषातिशयात् । प्रजापीडनमुक्त भारते
" उपरुवंति राजानो भूतानि विविधानि च । त एव विजयं प्राप्य वर्द्धयंति पुन प्रजा ॥"तथा
" तावत्तुतेऽपीडयेच्च शत्रो प्रकृतय स्वय । वश जाते पुनस्तासु पितृवद्वृत्तिमाचरेत् ॥"
अथ धर्मरणमाह मनुः (६।८८, ९०)
३० " समोत्तमाधमै राजा त्वा तः पालयन् प्रजा । विनिवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्रधर्ममनुस्मरन् " ॥ तथा
" आहवेषु मिथोऽन्योऽन्य जिघांसंतो महीक्षितः । युद्ध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं य त्यपराङ्मुखाः"॥
योधान्प्रत्युपदेश उक्तो वराहमिहिरेण

"अभिजनयुता यूयं शौर्ये जना. कथयति वो धनुषि परशौ शक्त्यां चक्रे तथैव कृतश्रमः ।
"मयि च भवतामस्ति स्नेह कथ न जयो मम द्विरदतुरगस्यादाकांत भवद्भिरिदं यदा" ॥
"तथा पुराणोपदेशैश्च तान्प्रवर्तयेत् । तथाहि । ज्योतिष्टोमादियज्ञैः स्वर्गावाप्तिस्तत्र च ज्ञानाद्यनेक साधन महत्कष्टायाससाध्य ॥
तथोपासनाया पञ्चाग्न्यादितपस्सु च क्लेशादिक स्पष्टमेव । योगोऽपि वायुनिरोधनाहारनिद्रा व्यायामनिरोधनादिना दुःसाध्य एव । सर्वत्र च कीर्तने कृते पुण्यक्षय । ५
अत' सर्वापेक्षया रणमरणमेव स्वल्पायाससाध्य साधयि । तत्र हि पापिनामपि स्वर्ग' किमुतान्यस्य । तदुक्त योगयात्रायां ।

"द्वैपायनेन मुनिना मनुना च धर्मा युद्धेषु ये निगदिता विदितास्तु ते व. ।
"स्वाम्यर्थगोद्विजहिते त्यजतो शरीर लोका भवति सुलभा विपुल यशश्च ॥ १०
"तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नत सत्रिभिरिज्यया च या ।
"व्रजति तामाशुगतिं मनस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागता ॥
"स्वर्गस्य मार्गा बहव प्रदिष्टास्ते कृच्छ्रसाध्या कुटिला. सविघ्नाः ।
"निमेषमात्रेण महाफलोर्यमृजुश्च पथाः समरे व्यसुत्वमित्यपि" ॥ तथा
"संरक्ष्यमाणामपि नाशमुपैत्यवश्य एतच्छरीरमपहाय सुहृत्सुतार्थान् । १५
"तर्त्कि वर प्रकुपतो सुदृशो समक्ष किं म्रियतः परबल भृकुटीमुखस्य ॥
"हा तात मातेति च वेदनार्तः किरन् शकृन्मूत्रकफानुलिप्त ।
"वर मृत. किं भवने किमाजौ सदष्टदंतच्छदभीमवक्त्र" ॥ तथा
"यस्य तपो न जनाः कथयंति नो मरण समरे विजय वा ।
"न श्रुतदानमहाधनता वा तस्य भवः कृमिकीटसमानः ॥ २०
"लोकोऽशुभस्तिष्ठतु तावदन्यः पराङ्मुखाना समरेषु पुसां ।
"पत्न्योऽपि तेषा न ह्रिया मुखानि पुरस्सखीनामवलोकयति ॥
"शत्रुसैन्यमवदार्य वर्ततो यत्सुख तु कथयामि तादृश ।
"शृण्वता स्वयशसोपपल्लवान् दिग्वधूवदनकर्णपूरकान् ॥
"निपतति शिरसि द्विपस्य सिंह. स्वतनुशताधिकमांसराशिमूर्तिः । २५

"पिबति च तदसृङ्मदेद्गगध वदनगतांश्च शनैः प्रमृज्य मुक्तान् " । भारते इन्द्राम्बरीषसवादे इन्द्रो यज्ञत्वेन रणवर्णन कृत्वा तन्मध्ये यो मृतस्तस्य फलमाह
"भर्त्रर्थे तु य शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे । भयान्न विनिवर्तेत तस्य लोका यथा मम ॥
"यश्च नावेक्षते कंचित्सहायं विजये स्थित । ग्रीवग्राह प्रगृह्णाति तस्य लोका यथा मम ॥
"आहवे निहत शूरैर्न शोचेत कदाचन । अशोच्यो हि हत शूर स्वर्गलोके महीयते ॥ ३०
"न ह्यन्नं नोदक तस्य न स्नानं नाप्यशौचकं । हतस्य कर्तुमिच्छति तस्य लोकान् शृणुष्व मे ॥
"वराप्सरस्सहस्राणि शूरमायोधने हतं । त्वरमाणा प्रधावंति मम भर्ता भवेदिति ॥
"एतत्तपश्च पुण्य च धर्मश्चैव सनातन' । चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धे न पलायते" ॥ तथा

" न हि शौर्यात्परं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते । शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितं ॥
" चराणामचरा अन्नं अदंष्ट्रा दंष्ट्रिणामपि । अपाणय पाणिमतामन्नं शूरस्य कातराः ॥
" समानपृष्ठोदरपाणिपादा. पश्चाच्छूरं भीरवोऽनुव्रजंति ।
" अतो भयार्ता. प्रणिपत्य भूयः कृत्वांऽजलीनुपतिष्ठंति शूरान् " ॥ योगयात्रायामपि
५ " रुचिमत्कुचबाहुपंजरे हरिणाक्ष्यः प्रवरोरुपीडनं ।
" रमयंति विमानसंस्थिताः सुरवध्वोतिमुदा रणार्चिताम् ॥
" एकतोस्य सुरसुंदरीजनः श्री प्रतीच्छति युयुत्सतोऽन्यत. ।
" पाप्मना सह पलायते यशश्चैकत कुलकलंककारकं ॥ तथा
" चित्रं किमस्मिन्वद साहसं वा यत्स्वामिनोर्थे गणयति नासून् ।
१० " युद्धारप्रणष्टो विदितोऽरिमध्ये यद्वालिशस्तिष्ठति साहस तत् ॥
" न केवल गात्रविभूषणानि क्षतानि शूरस्य रणे कृतानि ।
" यशस्तरोर्मूलकृषिक्षतानि तान्येव वशस्य विभूषणानि" । भंगे जाते प्रत्यावृत्तौ फलातिशयस्तत्रैव
" भग्नेषु योधेष्ववपूर्य शस्त्राण्याजौ प्रवृत्ता व्यसवः कृता ये ।
" ऊर्ध्वाननाः वाजिकृतासलोकास्तेषा विमानान्यवलोकयति" ॥
१५ अश्वमेधप्राप्तलोकेभ्योऽप्युत्तमं लोकं यांतीत्यर्थः ।
" यैरश्वमेधो विहित' फलं वा देवेंद्विजैर्वा श्रुतिशास्त्रकारै ।
" तैरेव भंगे प्रतिलोमगस्य पदे पदे वाजिमख' प्रदिष्ट ॥
" समूर्छित सयुगसप्रहारे पश्यति सुप्तमतिबुद्धतुल्य ।
" आत्मानमंकेषु सुराङ्गनानां मंदाकिनीमारुतवीजितांगा " ॥ यत्तु पराशरवचन
२० " द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुख हत " ॥ इति
तत्र परिव्राड्रणहतस्यापि मोक्ष इति केचिद्व्याचक्षते । युक्त तु ' तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती '
त्यादिभि श्रुतिभिर्मोक्ष प्रति साधनत्वावगमाद्रणस्य च ज्ञानसाधनत्वाभावेन " ज्ञानानुत्पत्तेर्न
मोक्ष " इति । यत्तु वचन तदसाधारण्येन रणस्य मोक्षफल ब्रवीति । योगयुक्तश्चेति पद योगे
जाते ज्ञानोत्पत्ते प्राक् मृतस्य ये लोकास्ते रणमृतस्य भवतीत्येतत्परत्वेनाप्युपपन्न न रणमरणस्य
मोक्षसाधनत्व गमयति । योगस्य तु मुक्त्यहेतुत्वमेतेन " योग प्रत्युक्त " इति सूत्रे निरूपित-
२५ मुत्तरमीमांसाया ।
यत्तु काशीमरणेन मोक्ष इति तत्रापि न काशीमरण साधन किंतु ज्ञानमेव । ज्ञान च विशिष्टगुरोः
शिवस्योपदेशाच्छीघ्रमेव जायत । इति विस्तरस्तु विस्तरभिया नेह प्रतन्यत इति दिक् ।
भगवद्गीतायामपि श्रीभगवता युद्धमेव क्षत्रियस्योत्कृष्टमुक्त (अ २।३१–३७)
३० " स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥
" यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृत । सुखिन क्षत्रिया पार्थ लभते युद्धमीदृश ॥

---

१ ह्ना—पा । २ ह्ना—+न ।

" अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
" अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् । संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥
" भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥
" अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः । निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥
" हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् । तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः" इति॥　५
तथा विशेषो भारते
" गजो गजेन यातव्यस्तुरगेण तुरंगमः । रथिना च रथी योज्यः पत्तिना पत्तिरेव च ॥
" यथायोग्यं तु संयोज्य प्रहन् धर्मेण न हीयते " । एवमसंभवे प्रकार उक्तः कामन्दकेन
" अश्वस्य प्रतियोद्धारो भवन्ति पुरुषास्त्रयः । प्रतिकल्पास्तु पञ्चाश्वा विधेयाः कुञ्जरस्य चेति " ॥
पलायने दोषमाह मनुः (७।९४–९५)　　　　　　　　　　　　　　　　　　१०
" यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः । यत्किंचिद्दुष्कृतं भर्तुस्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥
" यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम् । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य च " ॥
उपदेशो योगयात्रायां
" जीवतोऽपि निहतस्य वा रणे धर्म एव हि नरस्य युध्यतः ।
" निश्चयात् मरणं हि समरे नैव भीरुरजरामरः क्वचित् ॥　　　　　　　　　　१५
" मानमात्रमवलम्ब्य युध्यते कीटकोऽथ विहगोऽथ वा पशुः ॥
" को हि नाम पुरुषस्त्यजेद्रणं स्वर्गमानसुखकीर्तिवित्तदम् " ॥ नारायणोऽपि (वे सं ३)
" यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
" अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वमिति"॥अवध्यानाह मनुः (७।८९)
" न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् । न मुक्तकेशमासीनं न तवास्मीतिवादिनम् ॥　२०
" न सुप्तं न विसंनाहं न नग्नं न निरायुधम् । नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
" न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् " ॥ राजधर्मेषु
" वृद्धो बालो न हन्तव्यो नैव स्त्री नैव च द्विजः । तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत्"॥ शङ्खः
" न पानीयं पिबन्तं न भुञ्जानं नोपानहौ प्रमुञ्चन्तं नावर्माणं सवर्मा न स्त्रियं न करेणुं न वाजिनं
न सारथिं न सूतं न ब्राह्मणं न राजानमराजा हन्यात् " । रणे च दानमुक्तं नीतिसारे　　　२५
" प्रत्यग्रे कर्मणि कृते श्लाघमानः कृतादरः । योधेभ्यस्तु ततो दद्यात्को हि दातुर्न युध्यते"॥तथा
" रूप्यं हेम च कुप्यं यो यो यज्जयति तस्य तत् । दद्यादुत्स्वनुरूपं च हृष्टो योधान्प्रहर्षयन्निति"
इति वीरोत्साहगर्भं धर्मयुद्धं । एवं राजा परराष्ट्रं विजित्य ता एव प्रजाः पितृवत्पालयेत् । तच्चोक्तं"॥
पूर्वमेव । अथ वीरोत्साहप्रभः निंदापरिहारः । भारते युधिष्ठिरप्रश्नो भीष्मं प्रति
" क्षत्रधर्मान्न पापीयान् धर्मोऽस्ति भरतर्षभ । अभियाने च युद्धे च राजा हन्ति महाजनम् ॥　३०
" अथ स्म कर्मणा केन लोकान् जयति पार्थिवः । विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥

भीष्मवचनं
" निग्रहेण च पापानां साध्वनुग्रहणेन च । यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः ॥
" उपरुन्धन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिनः । त एव विजयं प्राप्य वर्धयन्ति पुनः प्रजाः ॥
" अपविध्यन्ति पापानि दानयज्ञतपोबलैः । अनुग्रहेण भूतानां पुण्यमेषां विवर्धते ॥　　　३५

"एवं शस्त्राणि मुचतो घ्नति वध्याननेकधा। तस्यैषा निष्कृतिर्दृष्टा भूतानां भावन पुन" ॥
"यो भूतानि धनाज्जात्या वधात्क्लेशाच्च रक्षति। दस्युभ्य' प्राणदानाच्च स धर्मः सुखदो विराट् ॥
"स सर्वयज्ञैरीजानो राजाथाभयदक्षिण। अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतींद्रसलोकता ॥
"ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने योऽभिनिःसृत्य युद्ध्यते। आत्मानं यूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽनंतदक्षिणः ॥
५ "अभीतो विकिरन् शत्रून् प्रतिगृण्हन् शरांस्तथा। न तस्मात्त्रिदशा श्रेयो भुवि पश्यति किंचन ॥
"यस्य यावंति शस्त्राणि तनु भिंदंति संयुगे। तावत. सोऽश्नुते लोकान् सर्वान्कामदुघो क्षयान् ॥
"यदस्य रुधिरं गात्रादाहवेषु प्रवर्त्तते। स हतेनैव रक्तेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
"यानि तु तानि सहते व्रणानामभिघातने। न तपोभिस्ततो भूय इति धर्मविदो विदु." ॥ तथा
"पतत्यभिमुख. शूर. पराङ्भीतः पलायते। आस्थाय स्वर्ग्यमध्वानं सहायान्विषमे त्यजेत् ॥
१० "मा स्म तांस्तादृशास्तात भरिष्ठा. पुरुषाधमान्। ये सहायान् रणे हित्वा स्वस्तिमंतो गृहान्ययु ॥
"अस्वस्ति तस्मै कुर्वंति देवा इंद्रपुरोगमा। त्यागेन यः सहायानां स्वप्राणांस्त्रातुमिच्छति ॥
"सहन्यु. काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना। पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रिया य ह्यनीदृशा" ॥
अनीदृश.। अभीरवः शूरा इत्यर्थ.।
"अधर्मक्षत्रियस्यैष यच्छय्यामरणं भवेत्। विसृजन् श्लेष्मपित्तानि कृपणं परिदेवयन् ॥
१५ "अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति। क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसंति पुराविदु ॥
"न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रवर्त्तते। शौंडीराणामशौंडीरमधर्मं कृपणं च यत् ॥
"रणेषु कदनं कृत्वा ज्ञातिभि परिवारित'। तीक्ष्णै. शस्त्रै. सुनिर्भिन्न' क्षत्रियो वधमर्हति ॥
"शूरो हि सत्वमन्युभ्यामाविद्धो युद्ध्यते भृशं। कृत्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥
"ससंख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितं। स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्यैति सलोकता ॥
२० "यत्र तत्र हतः शूर. शत्रुभि परिवारित। अक्षयान् लभते लोकान् यदि दैन्यं न भाषते" ॥
इति वीरोत्साहमर्मोविचिकित्सापरिहारः। अथ क्रीडा
"नृपादृता राजनीतिमुक्त्वा शंकरनंदनः। श्रीनीलकंठो वदति क्रीडां बुद्धिबलाश्रिता ॥
"पटे फले वा भुवि वाऽथ कार्यं प्रागग्रेखानवकं तथैव।
"उदग्दिगग्रं नवकं समानमेव चतु षष्टिपदं हि तत्स्यात् ॥ १ ॥
२५ "कोणेष्वथो हसपदैस्तदकयेततपंक्तिगा दिक्षु पदद्वयं द्वय।
"मध्ये चतुष्कं च समकय तत्र स्थाप्यं च सग्रामिकसैन्ययुग्म ॥ २ ॥
"अंत्येष्वष्टपदेषु मध्यपदयो राजा च मंत्री तयोरुद्वौ पार्श्वगतौ तयोरपि तथा वाहौ तयोर्दंतिनौ।
"तद्वत्प्रागपरपंक्तिगाष्टसुमिता स्थाप्या बुधै पत्तयः स्थाप्य चाप्यपरत्र सैन्यमुभय चैव रणायोद्यतं ॥ ३ ॥
"राजा दिक्षु विदिक्षु चाष्टपदगो मंत्रीविदिङ्मात्रगश्चैकैक करभस्तु कुशलतया मध्य विहायापरं ॥
३० "वाजी दिक्पदतोविदिग्गतपदेष्वष्टस्वथोकुंजरः पत्तौ सर्वपदेष्ववक्रगतिमान् पत्ति. पुरो गच्छति ॥ ४
"एकैकं विनिहंति वक्रगमनेनैव पदे चातिमे प्राप्तो मंत्रविदेव जायत हतो वृत्तः पदे पूर्वगे ॥
"अंते हंसपदे स चेदुपगतस्तत्रैव मंत्री भवेन्नोपूर्वं परिवर्त्तने न कथिता भावेह सम्यक् क्रमात् ॥ ५
"अनावृत्तिपरावृत्तिभिन्ना क्रीडा द्विधेष्यते। पदतस्थाप्यभेदेन तत्राद्याद्या द्विधा मता ॥ ६ ॥

" सचिवाग्रगतौ तत पदाती सचिवौ तावनु तत्र चालनीयौ ॥
" पदयुग्ममितीह संप्रदाय पत्रगोन्योऽपि परे प्रवर्त्यतेऽत्र ॥ ७ ॥
" गतागते हयोष्ट्रयोर्न चातरानिवर्त्तक. । पुर·स्थिता हयावयो गजस्य ते निवर्त्तकाः ॥ ८ ॥
" मंत्रिण· पृष्ठकोणस्थौ स्याप्यौ पत्ती स्थिरावुभौ । तथा क्रमेलकस्यापि पश्चाच्छृंखलगावुभौ॥९॥
" व्यूहद्वयमिद चक्रव्यूहवत्परमारण । द्वित्रिप्रकारोगमन तुरोसश्च प्रकीर्त्तितः ॥ १० ॥
" परस्य राज्ञोभिमुख द्विष संस्थाप्य मध्यत । स्वीयान्यस्यापसरणात्कोटीश स प्रकीर्तितः॥११॥
" न सायामिक कोपि सस्थापनीयो विना सश्रय सश्रयो नीच इष्ट· ।
' न वै संश्रयो भूपतेरन्य इष्टो न वा मारण भूपतेस्त्विष्टमेव ॥
" सरोधन राजजयो मतोऽत्र तदर्द्धतैकाकितया प्रदिष्टा ।
" सा चेच्चतु षष्टिमिता क्रमेण स्पर्धस्य सोऽप्यत्र पराजित· स्यात् ॥
" विरुद्धराजाश्रयुतो न चेत्स्यात् न चास्य पक्षे गतिमान् द्वितीय ।
" प्रमापयेत्सोऽथ विपक्षपक्षे समीपग स्वस्य निरोधनक्षम ॥
" निरुध्यमानस्य नृपस्य सार्थे शिष्येत यत्रैकतरस्तदैव ।
" तत्क्रीडक सगणयेत्प्रतीयास्तेष्वात्मनो द्वावथ तान् द्विनिघ्नान् ॥
" कृत्वा तदकान् गणयेत्प्रतीपक्रीडाश्चतु षष्टिमिता· स हीन ।
" तन्मध्य एवास्य पराजयः स्यात्ततोऽधिकोऽसौ विपरीतकश्च " ॥ १६ ॥
अथाश्वस्य चतु षष्टिपदगमनप्रकार. । सिंहलद्वीपराज. श्लोकौ
सिनहीवनिवप्रज्ञापाकश्रीदेमनोविल । वाहलइमहुनंततिमेपेतुणपधाजिकु ॥
" श्रीसिंहणमहीपालमेधाविकुलक बहु । पदेन वाजिनो ज्ञान चलन प्रतिवेश्मनि " ।
अत्र चतुःषष्टिपद मडल कृत्वा तत्र नैर्ऋतीमारभ्य सिनहीत्यादि श्लोकाक्षराणि लिखित्वा पुनस्तान्येवेशानीतो लिखित्वा श्रीसिंहणेत्यादि श्लोकाक्षराणि वाचयन्नश्व नयेत् । इति ।
अथ तातचरणाना श्लोकौ
" निनाशत्रिशमेजहकछत्रभिपणाश्वसाराविरोतिषभूरानिवाप्रवेहाष्टिहयगे ।
" नारायणाव्हरामेशभूजनि प्रतिसद्मनि । निनाय शकरो वाह स्वगेहात्सत्रिषष्टिभित् ॥
अथ मामक. प्रकार
"आद्य वस्वेकमद्यद्विशिखिविधुपद वन्हिज नदिसञ्ज नदैक पचयुग्म शरहरनयन स्वायुग त्रित्रिशुर्क ॥
"अश्वाद्रिव्योमचद्र युगमितमुङ्गुराडक्षिषट्त्रिपचोपात्येवस्वकिधभूमिज्वलनमुदधिकुद्वैरदत्रिद्विषड ।
" षट्चद्र नेत्रयुग्म मुनिजमुदधिहृङगद्वन्ध्याशुगाब्धिव्योमर्त्वर्णपृष्वेत्य पुनरनयदितो वाजिन नीलकठ ।

इतिश्रीजगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुपडितशिरोरत्नमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरधरभट्टशकरात्मजभट्ट-रंगनाथदामोदरनृसिंहानुजभट्टनीलकण्ठेनकृते भास्करे नीतिमयूखः समाप्तः ॥

---

१ ट—कोटीश ।

एतत्पुस्तकोद्धृतऋषिवचनानां ऋषीणां च अकारादिवर्णतः सूची ।

२ श्रुतिवचनानि.

अथर्ववेदसंहिता.

ऋषिनामसूची

३ न्यायाः